

ΖΑΧΑΡΙΑ Ν. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ (1780, 1783)

1. Ἀξιοπιστία καὶ σημασία τῶν μαρτυριῶν

Τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας προέρχονται ἀπὸ ἔγγραφα ποὺ βρίσκονται στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, στὴ σειρά μὲ τίτλο *Consolato Russo a Venezia*. Σύμφωνα μὲ τὴν κεφαλαιώδη καταγραφή τοῦ ἀρχείου αὐτοῦ, ἡ παραπάνω σειρά περιέχει ἐπιστολὲς ἐμπορικὲς ἢ οἰκογενειακοῦ χαρακτήρα, τιμολόγια, συναλλαγματικὲς, ναυτικὰ ἀσφαλιστήρια, ἐνῶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ λίγα εἶναι καὶ μέτριας σπουδαιότητος, ὅπως ἐπικυρώσεις καὶ ἐκδόσεις διαβατηρίων, συστατικὰ γράμματα κ.ἄ. Ὅλο αὐτὸ τὸ ὕλικὸ ἔχει ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση μὲ τὸν πρόξενο τῆς Ρωσίας στὴ Βενετία, τὸν Κερκυραῖο Παῦλο Φίλη. Κανένα ἔγγραφο δὲν ἀναφέρεται στὴν ταραγμένη πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς, δηλ. στὰ χρόνια 1775-1803, μέσα στὰ ὁποῖα κλιμακώνεται ἡ ἀρχεῖα αὐτὴ σειρά. Ὡς πηγὴ πάντως θεωρεῖται ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καὶ τοῦ βενετικοῦ ἐμπορίου κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Γαληνότητας καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς γαλλικῆς καὶ αὐστριακῆς κατοχῆς τῆς πόλεως τῶν δόγηδων¹.

Δύσκολα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὶς κρίσεις αὐτές, ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἐγγράφων τοῦ ρωσικοῦ προξενείου τῆς Βενετίας. Στὰ 1976 καὶ στὰ 1981 μοῦ δόθηκε ὁ χρόνος νὰ μελετήσω καὶ νὰ καταγράψω τὸ περιεχόμενον καὶ τῶν 28 μεγάλων φακέλων μὲ τὰ λυτὰ ἔγγραφα τοῦ προξενείου². Κατέληξα λοιπὸν στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις :

α) Ὅτι ἡ ἀρχεῖα αὐτὴ σειρά, ἂν καὶ ἀτακτοποιήτῃ ἀπὸ χρονολογικὴ ἀποψη, ἀποτελεῖ θαυμάσια πηγὴ γιὰ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων, ἰδίως κάτω ἀπὸ ρωσικὴ σημαία - χάρη στὶς εὐνοϊκὲς διατάξεις τῆς γνω-

1. Andrea da Mosto, *L' Archivio di Stato di Venezia*, τ. 2, Roma 1940, σ. 116. Ἀκριβέστερα, στὴ σειρά αὐτὴ συναντᾷ κανεὶς ἔγγραφα ἀπὸ τὸ 1774 ὡς καὶ τὸ 1805 (μερικὰ εἶναι καὶ τοῦ 1816).

2. Μ. Ι. Μανούσακα, «Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας κατὰ τὸ ἔτος 1976», *Θησαυρίσματα* 13 (1976) 329-330· καὶ γιὰ τὸ 1981, *αὐτόθι*, 18 (1981) 348-349.

στῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)· ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες ἐπιστολῶν, γραμμένων στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ ἰταλικὰ, ἓνα τεράστιο ἐμπορικὸ κύκλωμα, πού εἶχαν ὀργανώσει Ἕλληνες μεγαλέμποροι δεμένοι μὲ στενὲς συγγενικὲς σχέσεις μεταξύ τους, ὅπως οἱ Ζωσιμάδες, οἱ Τσουκαλάδες καὶ οἱ Φίληδες, ἀπλωνόταν στὸν ἰταλικὸ χῶρο (Μεσσήνη, Λιβόρνο, Ἀγκώνα, Senigallia, Βενετία, Τεργέστη), στὴ Μάλτα, στὴ βενετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Ἀνατολή (Κέρκυρα, Γιάννινα, Μεσολόγγι, Πάτρα, Κωνσταντινούπολη), στὴ τσαρική αὐτοκρατορία (Πετρούπολη, Μόσχα, Νίζνα).

β) Ὅτι, μὲ βάση τὴν ἐμπορικὴ αὐτὴ ἀλληλογραφία, ἀποκαλύπτονται ὄχι μόνο σκηνὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἀπόδημων ἢ ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ἀλλὰ διαφωτίζονται σπουδαῖα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ γεγονότα πού διαδραματίζονται στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὸ κέντρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹ ἢ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἴονιου, ἐξαιτίας τῆς μεσογειακῆς ρωσικῆς πολιτικῆς, μὲ τὴν ἔντονη ναυτικὴ πολεμικὴ δραστηριότητα τοῦ Λάμπρου Κατσώνη².

γ) Ὅτι οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ ἔμποροι ἀστοὶ ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ γαλλικοῦ καὶ ἰταλικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ δίσφα ἐπιζητοῦν νὰ βροῦν καὶ νὰ διαβάσουν τὰ νέα βιβλία πού κυκλοφοροῦν, ἐνῶ εὐθυγραμμίζουν τὴ ζωὴ τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χρῆμα καὶ τὴν παιδεία, μὲ τὴν ἐπαναστατικὰ διαμορφούμενη ἀστική τάξη τῆς Εὐρώπης³.

1. Ἔχω ἐτοιμάσει γιὰ ἔκδοση τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Γιαννιώτη Νικολάου Πασχάλη (βλ. γι' αὐτὸν πῶς κάτω), ὅσες ἀναφέρονται στὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς Ἴονιου Πολιτείας (βλ. A.S.V.-Consolato Russo, busia 18, 20, ἔτη 1800-1801), καθὼς καὶ ἐκείνες τοῦ Γιαννιώτη ἐπίσης Ἰωάννη Τζουκαλά, πού ἀπευθύνει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (αὐτόθι, β. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, ἔτη 1782-1792) πρὸς τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Παῦλο Φίλη στὴ Βενετία. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Τζουκαλάς (γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. σύντομα βιογραφικὰ στοῦ Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, σ. 209) γράφει στὰ ἑλληνικὰ, σὲ μὴ γλαφυρὴ δημώδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ἢ ἀφήγησή του, γοητευτικὴ καὶ ἐλκυστικὴ, μὲ ποικιλία λεπτομερειῶν, ἀναπαριστᾷ γεγονότα τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας, σὲ μορφὴ χρονολογικὴ καὶ μὲ λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις.

2. Γι' αὐτὸν οἱ πληροφορίες βρίσκονται σκόρπιες σὲ ἐπιστολὲς διαφόρων, κατὰ τὰ ἔτη 1788-1792 (A.S.V., δ.π., β. 12, 14, 16). Τὶς σχετικὲς εἰδήσεις θὰ τὶς παρουσιάσω σὲ εἰδικὴ μελέτη, συνδυάζοντάς τες μὲ ἐκείνες πού συνάντησα σὲ προξενικὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Καθεδρικοῦ Μουσείου τῆς Mdina (στὴ Μάλτα)· βλ. *Cathedral Museum Mdina-Curia Episcopalis Melitensis* : Lettere consolari, b. 3 (Grecia) καὶ 5 (Cipro, Larnaca), χ. ἀρ. φ. Ἀλλὰ ἐκτός ἀπὸ τὸν Κατσώνη, καὶ ἄλλους γνωστούς Ἕλληνες, στὴν ὕπηρεσία τῆς Ρωσίας, ἐπισημαίνει κανεὶς στὴν ἀλληλογραφία τοῦ ρωσικοῦ προξενείου τῆς Βενετίας, ὅπως εἶναι ὁ Ἀντώνιος Ψαρός, ὁ Λουίζης Σωτήρης κ.λ.

3. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ περίπτωση τοῦ ἴδιου τοῦ Παύλου Φίλη· σὲ δλοὺς σχεδὸν τοὺς φακέλους τοῦ προξενείου του βρέθηκα συχνὲς παραγγελίες ζωγραφικῶν πινάκων καὶ ἰδίως βιβλίων, ἰταλικῶν καὶ γαλλικῶν, τὰ ὁποῖα τοῦ προμήθευε ὁ βιβλιοπώλης τῆς Φλω-

Μέσα στὰ γενικὰ πλαίσια τοῦ ἱστορικοῦ προβληματισμοῦ, ποὺ δημιουργοῦν τὰ ἔγγραφα τοῦ ρωσικοῦ προξενείου τῆς Βενετίας, τοποθετοῦνται καὶ οἱ εἰδικές εἰδήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐμπορικὴ διακίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸν μυχὸ τῆς Ἀδριατικῆς πρὸς τὴν Ἀνατολή. Ἡ σημασία τῶν ἐξεταζόμενων ἐδῶ μαρτυριῶν προσδιορίζεται ἀπὸ ἀξιόλογα, νομίζω, χαρακτηριστικά. Ἐχομε δηλ. μιὰ κατάσταση, στὰ ἑλληνικά, παραγγελλομένων βιβλίων ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα πρὸς τὴ Βενετία, καὶ μάλιστα ἀπὸ ἔμπορο τῆς Πρέβεζας μὲ τὴν παρέμβαση μεσάζοντα ἐμπόρου ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (μαρτυρία τοῦ 1780). Ἡ μεσολάβηση αὐτὴ ἀφήνει, ὅπως θὰ δοῦμε, ἓνα ἑκατοστιαῖο κέρδος πρὸς ὄφελος τοῦ μεσάζοντα καὶ εἰς βάρος τοῦ κύριου ἀγοραστῆ ἢ τοῦ ἐκδότη. Ἡ ὑπαρξὴ ἐξ ἄλλου ἐνὸς καταλόγου, μὲ τοὺς τίτλους καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονται σὲ 1147, ἀποτελεῖ σπάνια πηγὴ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλιοεμπόριο, ἀφοῦ τέτοιου εἴδους μαζικές, θὰ λέγαμε, παραγγελίες εἶναι ἐλάχιστες στὰ ἐμπορικὰ χρονικὰ καὶ τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰ.¹ Ἡ

ρεντίας Giuseppe Molini. Πρόκειται γιὰ βιβλία προοριζόμενα ἀποκλειστικὰ γιὰ προσωπικὴ χρῆση τοῦ Παύλου. Μὲ βάση τὶς ἀπαντητικὲς ἐπιστολές τοῦ Molini θὰ προσπαθήσω, σὲ ἄλλη εὐκαιρία, νὰ ἀνασυγκροτήσω βιβλιογραφικὰ ἓνα μέρος τουλάχιστο τῆς πλούσιας, ὅπως διαπιστώνω, βιβλιοθήκης τοῦ «πεφωτισμένου» Κερκυραίου ἐμπόρου καὶ «διπλωμάτη».

1. Ἐμπορικὲς λίστες μὲ παραγγελλόμενα βιβλία (φατοῦρες), ἀποκλειστικὰ, μοῦ εἶναι γνωστὲς ἐκεῖνες ποὺ συνέταξε ὁ Μιχαὴλ Γλυκῆς, στὰ 1680 καὶ 1681 (ἀπὸ τὰ Γιάννινα)· βλ. ἐπανεκδόση τῶν σχετικῶν ἐγγράφων στοῦ Georg Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlagshaus «Glikis» in Venedig (1670 - 1854). Das griechische Buch zur Zeit der Türkenherrschaft*, Wiesbaden 1974, σ. 137 ἀρ. 8, 139-140 ἀρ. 10· πρβλ. καὶ σ. 71-73, ὅπου συγκεντρωμένες διάσπαρτες μαρτυρίες γιὰ τὸ βιβλιοεμπόριο. Βλ. ἐπίσης τὶς σελίδες αὐτὲς μεταφρασμένες στὰ ἑλληνικά: Γιώργου Βελοῦδη, «Ἡ οικονομικὴ ἀποψὴ τοῦ βιβλίου: ἡ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση τῶν Γλυκῆδων (1670 - 1854)», στὸν συλλογικὸ τόμο μὲ τίτλο: *Ἡ οικονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ιε'-ιθ' αἰ.*, Ἀθήνα 1979, σ. 626-629. Ἀπὸ τὶς παρατιθέμενες ἐδῶ μαρτυρίες προκύπτει ἡ ἰσχύνη τῶν εἰδήσεων γιὰ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τοῦ βιβλίου στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. Ἄς προστεθεῖ ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν πρόσφατὴ βιβλιογραφία, ἡ ἐμπεριστατωμένη ἀξιοποίηση τῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων τοῦ 1680 στοῦ L. Vranoussis, *L' hellénisme postbyzantin et l' Europe. Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d' édition*, Athènes 1981, σ. 36-39. Εἰδικές ἐργασίες γιὰ τὸν 18ον αἰ., ἀπὸ τὶς παλαιές, ἔχομε τοῦ Spyros Asdrachas, «Faits économiques et choix culturels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle», *Studi Veneziani* 13 (1971) 587-621 (γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ βιβλίου στὴν Πάτμο, τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ., σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐξαγωγές βιβλίων ἀπὸ τὴ Βενετία στὰ χρόνια 1723-1729), καὶ ἀπὸ τὶς νεώτερες τῶν: Λουκίας Δρούλια, «Στοιχεῖα γιὰ τὴν κίνηση τοῦ βιβλίου στὴν Πελοπόννησο τὸν 18ο αἰώνα», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1976-1978, σ. 174-179 (συγκεντρωτικὲς πληροφορίες γιὰ ἐξαγωγές βιβλίων ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Πελοπόννησο, στὰ χρόνια 1745/6-1754/5)· Εὐτυχίας Λιάτα, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα», *Ὁ Ἑραριστῆς* 14 (1977) 1-35 (γιὰ τὰ χρόνια 1711-1731).

δεύτερη μαρτυρία (του 1783), λιγότερο σημαντική, ανταποκρίνεται σε παραγγελία 274 αντιτύπων βιβλίων από μικρέμπορο του Μεσολογγίου, ο οποίος τα ζητά, όχι χωριστά, αλλά μαζί με άλλα «ψιλικά», πάλι από τη Βενετία, με μεσάζοντα «Έλληνα χονδρέμπορο. Χάρη στις ίδιες ειδήσεις διευκρινίζεται το «βιβλιοπωλικό» κέρδος, ή χρονική ευκολία ως προς την καταβολή της αξίας του συνόλου του εμπορεύματος, ή απορροφητικότητα σε βιβλία από άγνωστο κοινό μιας περιοχής, οι κατηγορίες, ως προς το περιεχόμενο, του εμπορευματοποιημένου έντυπου υλικού. Πριν προχωρήσω λοιπόν στον συγκεκριμένο σχολιασμό και συσχετισμό προσώπων, πραγμάτων και καταστάσεων, θεωρώ απαραίτητο να προτάξω τα ανέκδοτα, απ' όσο ξέρω, έγγραφα.

2. Η Έκδοση

Αυτή γίνεται με βάση τα πρωτότυπα. Και τα δύο κείμενα που ακολουθούν (I, II) - το δεύτερο συνημμένο με το πρώτο - βρίσκονται στο A.S.V. (Archivio di Stato di Venezia) - *Consolato Russo a Venezia*, busta 3 (1780), χωρίς αρίθμηση φύλλων. Πρόκειται για τη μαρτυρία του 1780.

I

Ο Νικόλαος Πασχάλης προς τον Μιχαήλ Γλυκή

Κέρκυρα, 1780, Ιανουαρίου 22

Σε χαρτί υπόλευκο διαστάσεων 25x18 εκ. Μαύρο μελάνι. Η γραφή καλύπτει το 9^ο του φύλλου.

| ¹ Replicata¹

| ² Venezia

Signor Michiel Glichi e Compagni

| ³ Adi 22 gennaio 1780 s.v.,² Corfù

Πρβλ. και Χ. Πατρινέλη, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο κατὰ τὴν τουρκοκρατία (1474-1820). Περιλήψεις φροντιστηριακῶν μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 48-50 (χρήσιμη αξιοποίηση γνωστῶν μαρτυριῶν).

1. Δὲν βρέθηκαν τὴν πρώτη ἐπιστολῇ, τοῦ ἴδιου βέβαια περιεχομένου μετὰ τὴ δημοσιευόμενῃ ἐδῶ.

2. Πρόκειται γὰρ τὸ *stile vecchio* (κατὰ τὸ παλαιόν), τὴν ἡμερομηνία δηλ. σύμφωνα μετὰ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, αὐτὸ καθυστέρει 11 ἡμέρες, στὸ διάστημα 1700-1800, ἀπὸ τὸ γρηγοριανόν. Ἄς γίνῃ ἐδῶ και μίᾳ ἔλλη διευκρίνιση. Ὁ ἀποστολέας δὲν ἀκολουθεῖ τὸ *more veneto* (ὡς πρὸς τὸν Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο), ἀν καὶ γράφει ἀπὸ βενετοκρατούμενο μέρος καὶ εἶναι Βενετὸς ὑπῆκοος. Ἔτσι τὸ ἔτος 1780 δὲν πρέπει νὰ ὑπολογισθεῖ ὡς 1781. Ἡ διαπίστωση προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴ Βενετία τὸ *more veneto* (ἐναρξὴ τοῦ ἔτους ἀπὸ 1 Μαρτίου) χρησιμοποιεῖται στὰ δημοσία καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα, ἐνῶ στὶς ἰδιωτικὰς πράξεις καὶ σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μετὰ θέματα

| ⁴ La presente serve distintamente riverirla e nel mentre acompagnarvi | ⁵ l'inserta fattura de libri,¹ perchè mi siano speditti e averli avanti | ⁶ le feste di Pasqua². Questa è una comissione avuta da un mio amico | ⁷ da Santa Maura signor Demetrio Cerchistiano, e che è persona sicur- | ⁸ sima, e che se lo serviate bene, e che si troverà contento del prez- | ⁹ zo, qualità e respiro, vi assicuro che averete un aventore che | ¹⁰ vi farà di vendita 300 zecchini all' anno.

Mi dice di scrivervi che | ¹¹ fù informato che dalla stampa di Teodosio ano li prezzi al 28 per | ¹² cento, e di 14 mesi di respiro. Io gli risposi che a me me li avete | ¹³ venduti a 25 per cento, e per il respiro non feci prezzo; onde, se vi pare | ¹⁴ di poter fare il vostro interesse sopra quanto vi scrivo, li spedirete | ¹⁵ come sopra, altrimenti mi scriverete la vostra intenzione con primo | ¹⁶ incontro per sapersi regolare.

La mia premura è di aquistarvi | ¹⁷ un buon aventore e di assicurarvi del vostro avere, costituindomi | ¹⁸ io risponsabile e principal pagador per quela summa che impor- | ¹⁹ tarano i libri, avertendola per altro, che per la mia garantia | ²⁰ voglio il due per cento.

Questi saranno caricati sopra mio nome | ²¹ e posti in due casse scompartitti metà per sorte, con separate fattu- | ²² re di ogni cassa. Al mio arivo in Venezia, che succederà con la vo- | ²³ lontà del signor Ididio doppio Pasqua, suplirò al mio debito; e pronto a' suoi | ²⁴ comandi, riverendola cordialmente.

| ²⁵ Niccolò Pascalli

| ²⁶ Prego la consegna di questa lettera.

II

Ἡ παραγγελία τοῦ Δημητρίου Τζεριστιάνου (1780)

Χαρτί ὑπόλευκο, διαστ. 41×14,3 ἐκ. Μαῦρο μελάνι, στὸ 1^ο τοῦ φ. Διατηρῶ τὴν ὀρθο-

ἔξω ἀπὸ τὴ βενετικὴ ἐπικράτεια (ὅπως ἡ ἀσκηση τοῦ ἐμπορίου) υιοθετεῖται, ἤδη τὸν 16ον αἰ., ἢ συνήθως χρονολογία (βλ. πρόχειρα στοῦ Α. Cappelli, *Cronologia, Cronografia e Calendario Perpetuo*, Milano 1969, σ. 16). Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τῆς οἰκογένειας Φίλη, ἐπιβεβαιώνει τὰ παραπάνω. Ἔτσι, π.χ. σὲ γράμματα τοῦ Πέτρου Φίλη, ἀπὸ Κέρκυρα, 10 καὶ 24.2.1778, πρὸς τὸν Παῦλο στὴ Βενετία, ἀναγγέλλεται ὁ γάμος τῆς ἀδελφῆς τους Τερέζας μὲ τὸν Νικόλαο Πασχάλη. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς σὲ πολλὰς ἐπιστολές του, τοῦ 1778 (καὶ ἐξῆς) καὶ μὲ ἡμερομηνίες 20.3. ἢ 1.7., 19.7., 21.7. κ.ἀ., πρὸς τὸν Παῦλο Φίλη τὸν προσφωνεῖ πιά κουνιάδο: A.S.V. - Consolato Russo a Venezia, b. 2, χ. ἀρ. φ.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπόμενο ἔγγραφο II.

2. Τὸ Πάσχα τῶν ὀρθοδόξων στὰ 1780 (κατὰ τὸ παλαιὸν) γιορτάστηκε στὶς 19 Ἀπριλίου.

γραφία. Δὲν κεφαλαιογραφῶ τὰ ὀνόματα. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἔβαλα διαλυτικά, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ κάποια σύγχυση.

| ¹ Νότα δὴ τὰ κάτωθεν βιβλία νὰ ψονηστοῦν | ² ἀπο τὴν στάμπα τοῦ θεοδοσίου εἰς Βενετία.

	³ N° 400	Οκτοῦχη
	⁴ »	200 Ψαλτήρια
	⁵ »	50 σήναψες
	⁶ »	30 ορολόγη
	⁷ »	12 ευχολόγη
	⁸ »	6 ορολόγη μεγάλα
	⁹ »	2 μούδες ¹ μ<η>νέα
	¹⁰ »	4 ανθολογη
	¹¹ »	4 παρακλητικῆς
	¹² »	12 αμαρτολὸν σοτηρία
	¹³ »	12 γραμματικῆς λασκάρους
	¹⁴ »	4 βαγγέλια μεγάλα
	¹⁵ »	4 εκλόγη
	¹⁶ »	4 δηδαχῆς μνηάτη
	¹⁷ »	8 επυστολάρια
	¹⁸ »	4 χρονογράφυ
	¹⁹ »	4 ἕτερου πολύτηκη
	²⁰ »	4 θησαβρόν δαμασκينوῦ
	²¹ »	4 Νέους παράδησους
	²² »	12 αποστόλη
	²³ »	6 ακολουθίης του αγίου σπυρίδονος
	²⁴ »	6 υστόρες αλεξάνδρου μακεδόνας
	²⁵ »	6 βιβλία ² καλόμενα εκλογή τῆς θεοτόκου
	²⁶ »	6 βήη εσόπου εἰς απλὴν φράσιν
	²⁷ »	6 βοσκοπούλα υ ἔμορφυ
	²⁸ »	6 υστόρες γαυδάρου
	²⁹ »	6 γεοπωνηκά
	³⁰ »	6 γεοργητάρια
	³¹ »	6 γλυτζούνη
	³² »	50 Δηδασκαλῆς χρυστυανηκῆς
	³³ »	20 ευδομοδευχαρα
	³⁴ »	6 ερμολόγη

1. Προφανῶς ἡ ἰταλικὴ λέξη muda = ἀνανέωση, ἀλλὰ καὶ σύνολο ἢ τεμάχια ὁμοειδῆ. Ἐδῶ τὸ νόημα εἶναι, νομίζω, δύο σειρῆς Μηναίων.

2. Πρὶν ἀπὸ τῆ λέξης αὐτῆ γράφτηκε καὶ ἔπειτα διαγράφηκε ἡ λ. ακολουθίης.

- | 35 » 6 εξομολογητάρια
- | 36 » 4 ευχολογηα μεγάλα
- | 37 » 20 θεωρίες χρυστυανηκῆς
- | 38 » 12 θησία του αβραάμ
- | 39 » 15 υστόρες του μορέος
- | 40 » 15 ἕτερες σταυράκι
- | 41 » 12 Καλοκερυνές
- | 42 » 6 υερά κατήχησης
- | 43 » 12 Κυριακοδρομία
- | 44 » 8 λαυσαύκᾶ
- | 45 » 20 λόγη ψυχοφελῆς
- | 46 » 6 ἕτερου τῆς θεοτόκου
- | 47 » 4 μαργαρίτε του χρυσοστόμου
- | 48 » 10 υστόρες μυχαὺλ βοεβόδα
- | 49 » 50 ὕχει τῆς θεοτόκου
- | 50 » 4 πεντηχοστάρια
- | 51 » 12 προσκυνητάρια τῆς υερουσαλήμ
- | 52 » 4 τετραβάγγελα
- | 53 » 4 τρυόδηα
- | 54 » 2 τηπυκᾶ
- | 55 » 2 ψαλτήρια ἐξυγητᾶ
- | 56 » 2 ἕτερα εἰς χαρακτῆρα μέγα¹
- | 57 » 6 ορολόγηα μεγάλα²
- | 58 » 1 αρμενόπουλι.

| ⁵⁹ Δημυτρος Τζερκυστάνου

III

Ἡ παραγγελία τοῦ Στάμου Ραζῆ

Μεσολόγγι, 1783, Αὐγούστου 3

Ἐκδοση ἀποσπασματικῆ τοῦ ἐγγράφου, γιατί εἶναι ἐκτενές καὶ περιλαμβάνει ποι-
κίλια ἄλλα ἐμπορικᾶ εἶδη. Παρατίθενται τὰ σημεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὰ παραγγελόμενα
βιβλία, καθὼς καὶ στὸν τρόπο γενικᾶ μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ παραγγελία. Διευκρινίσεις καὶ
σχόλια θὰ ἀκολουθήσουν πιὸ κάτω.

A.S.V.—*Consolato Russo a Venezia*, busta 6(1783), χ. ἀρ. φ.

Χαρτί ὑπόλευκο, διαστ. 33,3×20,5. Μαῦρο μελάνι. Γραμμένο στὸ r^o - v^o καὶ στὸ δε-
ξιό μισό, κάθετα, τοῦ φ.

1. Ἐννοεῖ μὲ μεγάλα τυπογραφικᾶ στοιχεῖα.

2. Πρβλ. τὸν στ. 8.

(r^o) | 1783, αὐγούστου 3, μισολόγγι.

Νότα¹ διὰ τὸ πρᾶγμα | ὅπου ἔχει νὰ προβλέψῃ καὶ νὰ ψονισθῇ εἰς βενετιαν, διὰ | προσταγῆς καὶ ὀρδινίας² τοῦ μισέρ³ ζωσιμαῖ⁴, διὰ ὄνομα τοῦ κα- | πετάν στάμου βάζῃ, μισὸν κοντζάδο, μισὸν στιβάδο⁵, καὶ εἰς | τὰ σινιθησμένα πρέτζια⁶ ψωνισμένω, καὶ ποιοῦ τόστι⁷ στιβάδα | τὰ μέρτζια⁸ εἰς βαγένι⁹ ταλπίδινο¹⁰ καλὰ φθιασμένο, ὁμοῦ | νὰ πουλιθῇ καὶ αὐτὸ νὰ πιάσῃ τὰ σουλδία, ὅτι ἰ κασέλες ἐδῶ δὲν | ἔχουν ἔζιτο¹¹ ψονίζοντάς το θέλει τὸ ἔχουν καὶ τὴν σιγουριτάν¹², καὶ | ἂν εὐρεθῇ ὀκαζιὸν διὰ μισολόγγι, ἴδι καλῶς, ἄλλος ἄς σταλ- | θοῦν εἰς ζάκινθον περ τράτζιτο¹³, εἰς τὰς χεῖρας κίρ πέτρου | παπαγεωργίου, συντρόφου γεοργίου Κοντεκονσταντή, καὶ αὐτὸς τὰ στέλνει | εἰς μισολόγγι μὲ τὴν ἄνδουκρις μάρα¹⁴.

1. Πρβλ. καὶ στὸ τέλος τοῦ ἴδιου φύλλου (r^o) τὴν ἐνημερωτικὴ «Νότα διὰ τὸ πρᾶγμα ὅπου ἔχει νὰ ψονισθῇ εἰς βενετιαν μὲ τὴν ὀρδηνιαν τοῦ μισέρ ζωσιμαῖ».

2. ordine (ἰταλ.) = ἐντολή.

3. missier· τμητικὴ προσφώνηση σὲ διακεκριμένο πρόσωπο (βλ. Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856, στὸ λήμμα).

4. Πρόκειται γιὰ τὸν Θεοδόσιο Ζωσιμαῖ, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. πῶ κάτω.

5. conciato (ἰταλ.) ἢ conzato (βενετσιάνικα) ἀπὸ τὸ ρῆμα conciar ἢ conzar = τακτοποιῶ, ἐπεξεργάζομαι, βάζω σὲ τάξῃ. Τὸ νόημα, νομίζω, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: τὸ μισὸ ἐμπόρευμα νὰ εἶναι ἐπεξεργασμένο, καλῆς, πρώτης, ποιότητος, καὶ τὸ ἄλλο μισὸ δευτέρης διαλογῆς, ἀπὸ τῆ στίβα, ἀπὸ τῆ σαβούρα (κατὰ τὸ ἰταλ. stiva: τὸ κύτος τοῦ πλοίου· stivare: τοποθετῶ στὸ κύτος τοῦ πλοίου), ἢ ἀπὸ τῆ στοίβα (κατὰ τὸ ἑλλην. μεσαιωνικὸ στοιβάζω), δηλ. χωρὶς ἰδιαιτέρο ζεδιάλεγμα.

6. prezzi (ἰταλ.) = τιμές (πληθ.).

7. tosto (ἰταλ.) = (ἐδῶ) σφικτός, πυκνός· δηλ. τὸ στοίβαγμα τῶν ἐμπορευμάτων νὰ γίνῃ σφικτά. Τὸ ἰταλικὸ ἐπίθετο (tosto-a) ἀκολουθεῖ, ἐξελληνισμένο, τὸ γένος τοῦ οὐσιαστικοῦ (τόστη στιβάδα).

8. merci (ἰταλ.) = ἐμπορεύματα (πληθ.).

9. βαρέλι (μεσαιωνικὸ βαρολίον).

10. Νομίζω ὅτι ἡ λέξη (ποῦ δὲν μπόρεσα νὰ τῆ βρῶ στὰ λεξικά) ἔχει μεταμορφωθεῖ στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸ βενετσιάνικο *d'albèto* (= abete ἢ abeto· βλ. Boerio, στὸ λήμμα), δηλ. ἀπὸ ἐλάτη, ἀπὸ ἐξύλο ἐλάτης ἔπρεπε νὰ εἶναι κατασκευασμένο τὸ βαρέλι. Ἡ συμπεροφὰ τῶν παραπάνω λέξεων (ταλπέο), ποῦ ἐξελίχθησαν εἰς ἐπίθετο (ταλπέινο, ταλπέδινο, ταλπίδινο), δημιουργησεν τὸν τύπο τοῦ ἐγγράφου μας. Πρβλ. καὶ τὴν «ταλπεδένια» κούνια σὲ ἑλληνικὸ ἔγγραφο τοῦ 1647 (Μαρίας Γ. Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζωγραφικῶν ἔργων στὸ Χάνδακα σὲ ἔγγραφα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα», *Θησαυρίσματα* 12(1975) 124 στ. 100). Παραφθορὰ τοῦ ἴδιου ἐπιθέτου πιστεύω ὅτι συναντοῦμε καὶ στὴν «κασέλα ἀθλιθνη», στὴν ὁποία τοποθετοῦνται ἐπίσης βιβλία καὶ στέλλονται ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Κέρκυρα, τὸ 1722 (βλ. τὸ ἔγγραφο στῆς Λιάτα, *δ.π.*, σ. 14).

11. esito (ἰταλ.) = ἀποτέλεσμα. Οἱ κασέλες δηλ. δὲν βρίσκουν ἀγοραστές.

12. sicurtà (ἰταλ.) ἢ securità (βεν.) = ἡ πράξη τῆς ἀσφαλίσσεως τοῦ ἐμπορεύματος (κατὰ τὸ ταξίδι).

13. per transito (ἰταλ.) = διὰ, μέσῳ, περαστικό.

14. Πράγματι στὸ ἀριστερὸ περιθώριο καὶ κάθετα πρὸς τοὺς παραπάνω στίχους τοῦ

‘Αλλά χάρη σ’ αὐτόν, στήν προίκα πού παίρνει σέ ρευστό χρῆμα¹ καί στούς νέους συγγενικοὺς δεσμούς μὲ μιὰ μεγάλη οἰκογένεια ἐμπόρων, θά διευρύνει τὸν κύκλο τῶν δοσοληψιῶν του καί θά περιβληθεῖ μὲ κύρος καί γόητρο στήν ἀγορά τοῦ ἀδριατικοῦ καί ἰονίου χώρου. Ἰδιαίτερα πρέπει νά τὸν βοήθησε ἡ στενὴ συνεργασία του μὲ τὸν κουνιάδο του, τὸν Παῦλο Φίλη, πρόξενο τῆς Ρωσίας στή Βενετία, ὅπως εἶδαμε, στὸν ὁποῖο στέλλει τὸ κερκυραϊκὸ λάδι, ἐκδίδει ἐπ’ ὀνόματί του ἐντολές πληρωμῶν καί ἀπὸ τὸν ἴδιο προμηθεύεται τὰ διακινούμενα προϊόντα στή βενετικὴ λιμνοθάλασσα². Ἔτσι, ἂν καί ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς τῆς 22.1.1780 αὐτὴ τῆ φορὰ εἶναι ὁ Μιχαὴλ Γλυκῆς καί Σία, ὁ Πασχάλης ἐπικαλεῖται τὴ δραστήρια μεσολάβηση τοῦ ἐπιφανῆ κουνιάδου του³.

Βρισκόμαστε στὰ χρόνια πού τὸ περιώνυμο τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων, στή Βενετία, κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Νικολάου τοῦ νεωτέρου (1688/90-1788) καί τοῦ γιοῦ του Μιχαὴλ τοῦ νεωτέρου ἐπίσης (1730-1831), ἔχει ξεπεράσει προηγούμενες δυσκολίες καί ἔχει φτάσει σὲ πλήρη ἀνθηση, ἐκδοτικὴ

gallia πρὸς τὸν κουνιάδο του στή Βενετία· βλ. π.χ. A.S.V., ἔ.π., b. 2 (Ἰούλιος 1778 καί 1779), b. 3 (Ἰούλιος 1780), b. 4 (Ἰούλιος 1781), b. 5 (Ἰούλιος 1782) κ.ά. Γιὰ τὴν ἐμποροπανήγυρη τῆς Senigallia σὲ συνδυασμὸ καί μὲ τὸ ἐμπόριο στήν Ἀδριατικὴ στὸ β’ μιστὸ τοῦ 18ου αἰ. βλ. Ruggiero Romano, *Le commerce du Royaume de Naples avec la France et les pays de l’ Adriatique au XVIIIe siècle*, Paris 1951, σ. 73 καί σημ. 36, ὅπου βιβλιογραφία. Δὲν μπόρεσα νά συμβουλευθῶ τὴν παλαιὰ μονογραφία μὲ τίτλο: *Sinigallia antica e moderna, ossia ragguaglio storico della città di Sinigallia dalla sua fondazione fino all’ anno 1773, colla minuta descrizione della sua celebre fiera*, Senigallia 1783.

1. Ἡ προίκα συνίστατο σὲ 450 τσεκίνια· ἀπὸ αὐτὰ τὰ 250 ἦταν μετρητὰ, εἶτε μπροστὰ εἶτε σὲ μικρὸ διάστημα, μετὰ τὸν γάμο. Τὰ ὑπόλοιπα 200 ἀντιπροσώπευαν εἶδη σὲ χρυσάφι, ἀσήμι καί ἄλλα (προφανῶς μέταλλα ἢ ἀντικείμενα ἀξίας). Ἐπὶ πλέον 50 ἀνταποκρίνονταν σὲ φορέματα: «... *La dote consiste in 450 zecchini in tutto; 250 in contanti, parte ora, e parte con qualche respiro; 200 in oro, argento ed altro; e 50 in qualche abito*»: ὁ Πέτρος Φίλης πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Παῦλο (Κέρκυρα, 10.2.1778): A.S.V., ἔ.π., b.2.

2. Ν. Πασχάλης πρὸς Παῦλο Φίλη, ἀπὸ Κέρκυρα ἢ Senigallia: A.S.V., ἔ.π., b. 2 (1778 καί 1779), b. 3 (1780) κ.λ. Στοὺς περισσότερους φακέλους τοῦ Consolato Russo a Venezia θά συναντήσῃ κανεὶς γράμματα τοῦ γαμβροῦ πρὸς τὸν κουνιάδο.

3. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Νικόλαος Γλυκῆς ἀπὸ τὸ 1754 ὡς τὸν θάνατό του (1788) ἔχει μόνος αὐτὸς τὴν ἰδιοκτησία καί τὴ διεύθυνση τοῦ τυπογραφείου. Ὁ γιὸς του Μιχαὴλ γράφτηκε στὴ συντεχνία τῶν τυπογράφων τὸν Μάρτιο τοῦ 1789: G. Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlagshaus «Glikis»*, σ. 24. Ἀλλὰ γίνεται φανερὸ ὅτι καί πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ συνεργαζόταν μὲ τὸν πατέρα του στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο. Αὐτοῦ τοῦ εἰδους τῆ συνεργασία — καί ὄχι κάποια νομικὴ προσωνομία — νομίζω ὅτι δηλώνει ἡ προσφώνηση Michiel Glichi e Compagni (I, σ. 2). Βλ. ἐξ ἄλλου τὸ γράμμα τοῦ Πασχάλη πρὸς τὸν Παῦλο Φίλη (Κέρκυρα, 22.1.1780, ἔ.π.) στὸ A.S.V., ἔ.π., b. 3, χ. ἀρ. φ. (βλ. καί πῶς κάτω, σ. 162-163).

καὶ οἰκονομική¹. Στὸν παραπάνω λοιπὸν Μιχαήλ, τὸν νεώτερο, στέλλει ὁ Πασχάλης συνημμένο, τὸν κατάλογο ἢ τὴ «φατούρα» μὲ τὰ παραγγελλόμενα βιβλία.

Πρόκειται γιὰ παραγγελία ὄχι προσωπικὰ δική του, ἀλλὰ γιὰ λογαριασμὸ ἐνὸς λευκαδίτη φίλου του, ὅπως γράφει (I, στ. 6-7), τοῦ Δημητρίου Τζερκιστιάνου². Ὁ ἴδιος ὑπογράφει (II, στ. 59) στὸ τέλος τῆς λίστας, στὰ ἐλληνικά. Δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸς παρὰ μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Πασχάλη. Συγκεκριμένα, ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἐπιδιώκει νὰ τὸν χρησιμοποιήσει ὡς ὑπάλληλο στὸ ἐργαστήριό του στὴν Κέρκυρα, μετὰ τὴν ἐμποροπανήγυρη τῆς Senigallia (τὸν Ἰούλιο τοῦ 1780)· τὸν βλέπει νέο καὶ θέλει νὰ τοῦ δώσει τὴν εὐκαιρία μιᾶς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, μεσολαβώντας στὴν ἀγορὰ τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ὁ Δημήτριος θὰ τὰ διαθέσει προφανῶς στὴν Πρέβεζα (βλ. πῶς κάτω), ὅπου θὰ πάει κατὰ τὸ Πάσχα³. Ἀργότερα ὁ νεαρὸς ἔμπορος ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὸν κύκλο ἐργασιῶν τοῦ Πασχάλη. Ὡς ὑπάλληλος πῶς τοῦ τελευταίου σπεύδει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, στὶς 10.6.1781, νὰ τὸν ἐνημερώσει στὴ Βενετία, γιὰ τὰ λάδια καὶ γιὰ ζητήματα οἰκογενειακὰ ἀκόμη τοῦ ἀφεντικοῦ⁴. Δὲν γνωρίζω ἂν ἐστάλησαν καὶ πότε τὰ ζητούμενα βιβλία. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι, εἶτε γιὰ τὰ ἴδια εἶτε γιὰ ἄλλα, ὁ Πασχάλης, σύμφωνα μὲ λίγο μεταγενέστερο γράμμα του (τῆς 20.5.1780), περιμένει σχετικὴ ἐνέργεια ἀποστολῆς τους ἐκ μέρους τοῦ signor Glichi⁵.

1. Veloudis, ὁ.π., σ. 16, 23-24.

2. Ὡς οἰκογενειακὸ ἐπώνυμο δὲν εἶναι ἄγνωστο· πρβλ. Α. Ζώη, *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου*, τ. 1, Ἀθήναι 1963, σ. 648 (οἰκογ. Τζιρκασιάνου). Δὲν ἀποκλείεται ὁ λευκαδίτης Δημήτριος νὰ καταγόταν ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, ὅπου καὶ σήμερα ὑπάρχει ἡ κοινότητα Τσαρκασιάνου (βλ. *Λεξικὸν τῶν Δήμων, κοινοτήτων καὶ οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1963, σ. 146), παλαιότερα γνωστὴ ὡς Τσακαρισιάνου (Ἠλ. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακὰ σύμμικτα*, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 5 σημ. 1), ἐνῶ τὸ κεφαλληνιακὸ ἐπώνυμο Τσακαρισιάνος τὸ ἔφεραν τρεῖς νοτάριοι τοῦ νησιοῦ, κατὰ τὸν 18ον αἰ. (βλ. Ἄν. Σιφωνιοῦ-Καράπα — Μεν. Τουρτόγλου — Σπυρ. Τρωιάνου, «Νοταριακὸν ἀρχεῖον Κεφαλληνίας», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 16 - 17 (1969-1970) 99, 110, 141).

3. A.S.V. - Consolato Russo a Venezia, b. 3, χ. ἀρ. φ., ὁ Ν. Πασχάλης, Κέρκυρα, 22.1.1780 ἔ.π., πρὸς τὸν κουνιάδο του Παῦλο Φίλη, Βενετία (στὰ ἰταλικά). Ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς θὰ παραθέσω πῶς κάτω (βλ. σ. 163 σημ. 1).

4. A.S.V., ὁ.π., b. 4, χ. ἀρ. φ., ὁ Δημήτριος Τζερκιστιάνος, Κέρκυρα, 10.6.1781 ἔ.π., πρὸς τὸν Νικολέτο Πασκάλη, Βενετία (στὰ ἐλληνικά). Στὸ γράμμα αὐτὸ κανένας λόγος γιὰ βιβλία δὲν γίνεται.

5. A.S.V., ὁ.π., b. 6, χ. ἀρ. φ., ὁ Ν. Πασχάλης, Lazzaretto (προφανῶς τῆς Βενετίας), 20.5.1780, πρὸς τὸν Παῦλο Φίλη, Βενετία (στὰ ἰταλικά): «... *Li libri siano caricati per Prevezza, alla mia consegna; le bolette si faciano dal signor Glichi e faremo conti*». Δὲν ἀποκλείεται ὁ λόγος ἐδῶ νὰ εἶναι γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Ἰανουαρίου 1780. Νὰ καθυστέρησε πέντε μῆνες ἢ ἀποστολῆ; Γεγονὸς πάντως εἶναι ἡ ἐμπορικὴ πράξη, στὴν ἐκτέλεση τῆς ὁποίας ἐπιμένει ὁ ἀγοραστής.

Ἡ δεύτερη μαρτυρία (τῆς 3.8.1783) σχετικὰ μὲ παραγγελία ἑλληνικῶν βιβλίων πάλι ἀπὸ τῆ Βενετία, ἂν καὶ ἔχει διαφοροετικὸ τόπο ἀποστολῆς καὶ διαφοροετικούς ἀποστολέα καὶ ἀποδέκτη, ὥστόσο δὲν μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν συγγενικὸ κύκλο τῶν ἐμπόρων ποῦ ἤδη γνωρίσαμε. Τώρα ἔχομε ἓνα μικρέμπορο καὶ πλοιοκτῆτῆ ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι (ἔγγρ. III), τὸν Στάμο Ραζῆ¹. Ἀπευθύνεται στὸν Θεοδόσιο Ζωσιμᾶ, ὁ ὁποῖος μὲ τῆ σειρά του διαβιβάζει, ἀπὸ τὸ Λιβόρνο, κατὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1783, στὸν ἐξάδελφό του Παῦλο Φίλη, στῆ Βενετία, τὴν παραγγελία τοῦ Ραζῆ², μὲ τῆ θερμῆ παράκληση νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἐκτέλεσή της³.

1. Τὴν ἴδια ἐποχὴ (β' μισὸ 18ου αἰ.) εἶναι γνωστὸς ὁ μεσολογγίτης Δῆμος Ραζῆς, ἰδιοκτητῆς ἐνὸς μαρτίγγου (Κωνστ. Σάθα, *Εἰδήσεις τινὲς περὶ ἐμπορίου καὶ φορολογίας ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τουρκοκρατίας*, φωτοτυπ. ἀνατύπωση Ἀθῆναι 1977, σ. 47), καθὼς καὶ ὁ γιατρὸς Δημήτριος Ραζῆς (Π. Ἀραβαντινοῦ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ*, σ. 174). Γιὰ τὴν πλοιοκτησίαν ἐξ ἄλλου τοῦ Στάμου, καθὼς καὶ γιὰ τῆ «φατούρα» του (πρβλ. μεθεπόμενῃ σημ.), εἶναι ἀξιοσημείωτα τὰ ὅσα γράφει ὁ Θεοδόσιος Ζωσιμᾶς : «... Διὰ τὴν φατούρα ὅπου σᾶς ἔστειλα νὰ φωνήσεται διὰ λογαριασμὸν τοῦ Στάμου Ῥαζῆ ἀπὸ Μησολόνγκη, ἐάν εἴσαι εἰς καιρὸν δόσε ἀπέρασιν ἕως ἄλλην μου ὀρδεϊάν, ἐπειδὴ ἔχω νὰ πληρώσω εἰς τὸ μπαστειμέντω του ἀρκετὰ σολδία νὰ τὸ διορθώσουν μὲ τὸ νὰ ἔλαβεν εἰς τὴν ἰδῶ σπιάνγια ἀρκετὴν ζημίαν ἀπὸ μία λιμπητζάτα [ἰταλ. libecciate = δυνατὸς ΝΔ ἄνεμος, λίβας, γαρμπῆς] ὅπου ἀκολούθησεν τὴν ἀπελθοῦσαν εὐδομάδα, ἠδὲ καὶ ἐφρονήσθη, ἐπάγῃ καλῶς καὶ ἄς σταλθῆ καθὼς τῆς ἔγραφα.....» (A.S.V., ὁ.π., b. 6, χ. ἀρ. φ., ὁ Θ. Ζωσιμᾶς, Λιβόρνο, 12.9.1783 νέο, πρὸς τὸν Παῦλο Φίλη, Βενετία).

2. Καὶ ὁ ἴδιος ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Παῦλο γιὰ ἐμπορικὲς δουλειές : A.S.V., ὁ.π., b. 6, χ. ἀρ. φ., ὁ Στάμος Ραζῆς, Μεσολόγγι, 15.11.1783 ἔ.π., πρὸς τὸν Παῦλο Φίλη, Βενετία (στὰ ἑλληνικά).

3. A.S.V., ὁ.π., b. 6, χ. ἀρ. φ., ὁ Θ. Ζωσιμᾶς, Λιβόρνο, 12.9. καὶ 19.9.1783 (κατὰ τὸ νέο), πρὸς τὸν Παῦλο Φίλη, Βενετία (στὰ ἑλληνικά) : «... Διὰ τὴν ὀρδεϊάν τοῦ Στάμου Ῥαζῆ ὅπου μοῦ λέγεται νὰ τὴν ἐπειμένεται βάνοντας εἰς ἔργον, ὄντας οὕτως ἀκολουθᾶται νὰ τὴν αἰτημᾶσται μὲ τὸ κομοδόν σας καὶ εἰς τὸν καιρὸν νὰ τὰ σπυθῆραι ὡς τῆς ἐφανέρωσαν» (ἐπιστολὴ τῆς 19.9.1783). Ἡ συγγένεια - ἐξαδέλφια - τοῦ Θ. Ζωσιμᾶ καὶ τοῦ Παύλου Φίλη ἀποδεικνύεται βέβαια ἀπὸ τὴν προσφώνηση τοῦ ἀποστολέα τοῦ παραπάνω γράμματος, καθὼς καὶ πολλῶν ἄλλων στὸ ἴδιο ἀρχεῖο, πρὸς τὸν ἀποδέκτη (: «πρὸς τὸν τίμιον καὶ ἐξάδελφόν μου κύριον Παῦλον Φίλην»). Ἄλλὰ ἡ συγγένεια αὐτῆ ἐξηγεῖται — νομίζω τώρα γιὰ πρώτη φορὰ — ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν ἐξῆς μαρτυριῶν : Ὁ Παναγιώτης (ἔχι Παῦλος, ὅπως συχνὰ ἀναφέρεται) Ζωσιμᾶς συμφύθηκε τῆ Μαργαρίτα Τζουκαλᾶ, κόρη τοῦ Μιχαήλ καὶ ἀδελφῆ τοῦ Ἰωάννη (ποῦ ἤδη μνημονεύσαμε· βλ. σ. 140). Παιδιὰ τοῦ Παναγιώτη καὶ τῆς Μαργαρίτας εἶναι οἱ γνωστοὶ εὐεργέτες Ζωσιμᾶδες, Ἰωάννης, Ἀναστάσιος, Νικόλαος, Θεοδόσιος (ὁ ἀποστολέας τοῦ παραπάνω γράμματος), Ζῶης καὶ Μιχαήλ. Ἡ ἀδελφὴ λοιπὸν τῆς μητέρας τους, ἡ Χαϊδοπούλα ἢ Χαΐδω Τζουκαλᾶ, παντρεύθηκε τὸν Παρασκευᾶ Φίλη, στὴν Κέρκυρα. Γιὸς τους εἶναι ὁ Παῦλος Φίλης. Πρῶτα ἐπομένως ἐξαδέλφια ὁ Παῦλος καὶ ὁ Θεοδόσιος, ἀφοῦ οἱ μητέρες τους ἦταν ἀδελφές. Τὰ γενεαλογικὰ τῶν Ζωσιμᾶδων, ἀπὸ τὸν μητρικὸ κλάδο, βλ. στοῦ Φιλίππου Σαγκούνη, «Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία τῶν Ζωσιμᾶδων, τῆς κοινότητος Ἰωαννίνων καὶ τῶν ἐπιτρόπων των καὶ ἄλλα ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου Φίλιου», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά* 8 (1933) 64 - 65 (πρβλ. καὶ σ. 60). Γιὰ τὸν γάμο Χαΐδως Τζουκαλᾶ καὶ Παρασκευᾶ Φίλη βλ. στοῦ Τσίτσα, «Γράμματα τῆς Ἰσαβέλλας Θεοτόκη», ὁ.π., σ. 140-141.

Καὶ στὶς δύο δηλ. περιπτώσεις, τοῦ 1780 καὶ 1783, τὶς φροντίδες γιὰ τὴν ἀγορὰ ἢ καὶ ἀποστολὴ τῶν βιβλίων, στὴ Βενετία, τὶς ἀναλαμβάνει τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὁ γνωστός μας Παῦλος Φίλης, ὁ ὁποῖος καὶ συναλλάσσεται ἀπὸ τὴ μιὰ μὲ τὸν γαμβρὸ του, ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ τὸν πρῶτο του ἐξάδελφο. Καὶ ἐδῶ, ὅπως ἤδη σημειώθηκε πρὶ πάντων, ὁ κύκλος τῆς ἐμπορικῆς πράξεως κλείνει ἀνάμεσα σὲ συγγενικά πρόσωπα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ρόλο πρωταγωνιστῆ φαίνεται νὰ παίξει ὁ πρόξενος τῆς τσαρικῆς Ρωσίας στὴ Γαληνότατη.

4. Τὰ βιβλία

Γι' αὐτά, ὅπως ἀναφέρονται καὶ στὶς δύο παραγγελίες, δὲν σημειώνεται ὁ ἐκδοτικός οἶκος οὔτε βέβαια καὶ ὁ χρόνος ἐκδόσεως. Θὰ προσπαθῶ λοιπὸν νὰ προσδιορίσω τὴν ταυτότητα καθενὸς βιβλίου χωριστὰ¹, γιὰ νὰ καταλήξω ἔπειτα σὲ γενικὲς ἐκτιμήσεις. Ἔτσι, τὰ παραγγελόμενα βιβλία στὰ 1780 (ἔγγρ. II) εἶναι:

Ἰουλιανός² (καὶ στὰ 1783), Ψαλτήρι³, Σύνοψη⁴, Ὁρολόγι⁵, Εὐχο-

1. Θὰ ἦταν, νομίζω, ἐξεζητημένη σχολαστικότητα νὰ ἀπαριθμῶ τὶς ποικίλες καὶ πολυάριθμες ἐκδόσεις καθενὸς βιβλίου, ἀπὸ διαφορετικούς ἐκδότες, ὅταν μάλιστα αὐτὸ συμβαίνει νὰ ἔχει τεράστια ζήτηση (ὅπως τὸ Ἰουλιανὸ ἢ τὸ Ψαλτήρι). Ἀφοῦ ὁ ἀγοραστὴς δὲν δηλώνει κάποια ἰδιαίτερη προτίμηση, περιορίζομαι ἐδῶ νὰ ὑπεθυμίσω τὴν ὑπαρξὴ τοῦ βιβλίου, ἀρκούμενος σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἐκδοσὴ του (φυσικά πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος τῆς παραγγελίας) εἴτε τοῦ Γλυκῆ, εἴτε τοῦ Θεοδοσίου, εἴτε τοῦ Σάρου, τοῦ Βόρτολι, τοῦ Ἰουλιανοῦ, τοῦ Τζάτα κ.ἄ. Στὴν καταγραφή τῶν βιβλίων ποὺ ἀκολουθεῖ διατηρῶ τὴ σειρά τῆς φατοῦρας (ἔγγρ. II), προσθέτοντας σὲ παρένθεση τὴν παραγγελία τοῦ 1783 (ἔγγρ. III), ὅπου συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ 1780· ἂν πρόκειται γιὰ βιβλίο ποὺ μόνον στὰ 1783 παραγγέλλεται, αὐτὸ παρατίθεται στὸ τέλος τῆς καταγραφῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τὴν ἀντιστοιχία στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο, καὶ σ' ἐκεῖνον μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ ταύτιση.

2. Γιὰ τὶς διαφορὲς ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἢ τὶς ἐκδοτικὲς παραλλαγές του τὸν 18ον αἰ. βλ. στοῦ Φιλίππου Ἡ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Α. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515 - 1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 150, 224. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Ἰουλιανὸ καὶ μέτρηση τῆς βιβλιοπαραγωγῆς», *Ὁ Ἐρασιπύτης* 16 (1980) 297-299.

3. Ὑπολογίζονται σὲ 44 τουλάχιστο οἱ ἐκδόσεις τοῦ μεγάλου (πρβλ. πρὶν κάτω) καὶ μικροῦ Ψαλτηριοῦ κατὰ τὸν 18ον αἰ. (Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, σ. 242).

4. Δὲν διευκρινίζεται ὁ τύπος ἢ τὸ περιεχόμενο τῆς Σύνοψης (Μικρὰ, Ἰερά κ.λ.). Πρβλ. περιγραφή διαφόρων ἐκδόσεων στοῦ Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 117, 152, 163, 166, 168, 181.

5. Προφανῶς ἐννοεῖται τὸ συνηθισμένο Ὁρολόγι, γιὰτὶ παρακάτω ζητοῦνται (ἔγγρ. II, σ. 57) Μεγὰλα Ὁρολόγια. Βλ. γιὰ τὶς διαφορὲς ἐκδόσεις στοῦ Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 136, 141, 149, 154, 182, 183, 225 κ.ἄ.

λόγιο¹, Μηναϊά², 'Ανθολόγιο³, Παρακλητική⁴, 'Αμαρτωλῶν Σωτηρία⁵, Γραμματική Κωνσταντίνου Λασκάρως (καὶ στὰ 1783)⁶, Εὐαγγέλιο μεγάλο⁷, 'Εκλόγιο⁸, Διδαχὲς Μηνιάτη⁹, 'Επιστολάριο¹⁰, Χρονογράφος¹¹,

1. Καὶ γιὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ βλ. 'Ηλιοῦ, σ. 104, 147.

2. Πολυάριθμες οἱ ἐκδόσεις καὶ πολλὰ τὰ προβλήματα γιὰ τὴν καταγραφή τους : 'Ηλιοῦ, σ. 109, 149, 165, 169, 173, 179, 181, 202.

3. Ὑπολογίζονται σὲ 40 καὶ περισσότερες οἱ ἐκδόσεις τοῦ 'Ανθολογίου κατὰ τὸ διάστημα 1578-1821 : 'Ηλιοῦ, σ. 58-60, 126-127, 143.

4. Εἶναι γνωστὲς 37 ἐκδόσεις τῆς Παρακλητικῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας : 'Ηλιοῦ, σ. 48, 151, 198.

5. 'Αναφέρονται 23 τουλάχιστο ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου ἐπὶ τουρκοκρατίας : *Αὐτόθι*, σ. 189-190.

6. Στὸν 18ον αἰ. εἶναι γνωστὲς 19 ἐκδόσεις τῆς Γραμματικῆς αὐτῆς : *Αὐτόθι*, σ. 198, ὅπου βιβλιογραφία.

7. Μόνον ὁ Γλυκῆς κυκλοφόρησε 19 ἐκδόσεις Εὐαγγελίου ἀπὸ τὸ 1671 ὡς τὴν 'Επανάσταση : *Αὐτόθι*, σ. 114 ἢ σ. 66 (γιὰ ἄλλες ἐκδόσεις)· πρβλ. καὶ σ. 147 : «Εὐαγγέλιον μὲ χαρτὶ μεγάλο, ἔχουν τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια, ὅπου ἀναγιγνώσκονται καθήμεραν εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν».

8. «... τουτέστιν οἱ ὠραιότεροι βίοι ἁγίων...» κυκλοφόρησαν 17 (γνωστὲς) ἐκδόσεις τοῦ 'Εκλόγιου ἐπὶ τουρκοκρατίας : *Αὐτόθι*, σ. 185.

9. «Διδαχαὶ εἰς τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστήν... 'Ηλιοῦ Μηνιάτη...» γιὰ ἐκδόσεις τοῦ β' μισοῦ τοῦ 18ου αἰ. βλ. στοῦ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18ος αἰ., τ. 2, Paris 1928, σ. 13 ἀρ. 586 (ε' ἐπανάδοση στὰ 1763), 151 ἀρ. 760, 269 ἀρ. 913, 357 ἀρ. 1035 κ.ά.

10. «'Επιστολάριον ἦτε ἐπιστολικὸς χαρακτήρ περιέχων ἐρμηνείας καὶ παραδείγματα εἰς διάφορα εἶδη 'Επιστολῶν. Συντεθεὶς παρὰ... Σπυρίδωνος Μίλιου» : Legrand, *ὁ.π.*, τ. 1, Paris 1918, σ. 473-474 ἀρ. 504 (α' ἐκδ. Βενετία 1757, παρὰ 'Αντ. Τζάτα), σ. 497-498 ἀρ. 531 (Βενετία 1759, ἐκδ. Γλυκῆ, μὲ ἐλαφρῶς ἀλλαγμένο τίτλο), τ. 2, σ. 170 ἀρ. 784 (Βενετία 1773, ἐκδ. Γλυκῆ· πρβλ. καὶ ἐκδοση τοῦ ἴδιου στὰ 1777 : Veloudis, *ὁ.π.*, σ. 102 ἀρ. 291). Γιὰ τίς ἐκδόσεις καὶ τὴ χρηστικότητα τοῦ 'Επιστολαρίου στὸν 18ον αἰ. βλ. Asdrachas, «Faits économiqnes», *ὁ.π.*, σ. 616-617.

11. Εἶναι γνωστὸς «'Ο Χρονογράφος, τουτέστι βιβλίον ἱστορικὸν συνοπτικόν, ὅπερ συλλεχθὲν παρὰ τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Μονεμβασίας Κυρίου Δωροθέου...» : Legrand, *BH*, 17ος αἰ., τ. 2, Paris 1894, σ. 327 ἀρ. 534 (Βενετία 1676, ἐκδ. Α. Ἰουλιανού [πρβλ. καὶ τὴν ἐκδ. τοῦ 1631, Βενετία, στοῦ Legrand, *ὁ.π.*, τ. 1, Paris 1894, σ. 290-299 ἀρ. 211]), σ. 390-391 ἀρ. 564 (Βενετία 1681, ἐκδ. Νικ. Σάρου, μὲ κάπως ἀλλαγμένο τίτλο : «Βιβλίον ἱστορικόν, περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας, ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως Κόσμου μέχρι τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπέκεινα...»), σ. 437 ἀρ. 605 (Βεν. 1689, ἐκδ. Ν. Σάρου). Πρόκειται δηλ. γιὰ τὴ γνωστὴ χρονογραφία τοῦ Ψευδοδωροθέου Μονεμβασίας· βλ. λεπτομέρειες στοῦ Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, *Περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς χρονογραφίας τοῦ ἱστ' αἰῶνος, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1912*, σ. 20-45. Πρβλ. ἐπόμε. σημ.

Χρονογράφος πολιτικός¹, Θησαυρός Δαμασκηνοῦ², Νέος Παράδεισος³, Ἀπόστολος (καὶ στὰ 1783)⁴, Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος⁵, Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών⁶, Ἐκλογή τῆς Θεοτόκου⁷, Βίος Αἰσώπου⁸, Ἡ Βοσκοπούλα ἢ Εὐμορφή⁹, ἱστορία Γαϊδάρου (ἢ γνωστὴ ριμάδα)¹⁰, Γεωπονικὸ¹¹,

1. Μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ τὸν διακρίνω ἀπὸ τὸν προηγούμενο «Χρονογράφος». Ἴσως ὑπαινίσσεται παραλλαγὴ τοῦ πρώτου, ἀναφερόμενη σὲ πρόσθετα πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 18ου αἰ. Βλ. σχετικὲς ἐκδόσεις τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ στοῦ Legrand, *BH*, 18ος αἰ., τ. 1, σ. 303-305 ἀρ. 301 καὶ 302 (Βεν. 1743, ἔκδ. Γλυκῆ), τ. 2, σ. 11-12 ἀρ. 584 (Βεν. 1763, ἔκδ. Θεοδοσίου: «Μετὰ προσθήκης τῆς Ἱστορίας τῶν Ὀθωμανῶν Βασιλέων μετὰ τὴν ἄλωσιν ζωὸς τοῦ ἀψέγγ βασιλεύοντος τοῦ Σουλτᾶν Μουσταφᾶ καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἄλλων περιέργων»), σ. 256 ἀρ. 907 (Βεν. 1778, ἔκδ. Γλυκῆ, χωρὶς προσθήκες).

2. Γιὰ διάφορες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. καὶ ἔπειτα βλ. στοῦ Ζαχαρία Ν. Τσαρπανλῆ, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (16ος αἰ. - 1650)*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 21 καὶ σημ. 1, ὅπου βιβλιογραφία.

3. «... ἤτοι λόγοι διάφοροι καὶ βίοι τῶν ἁγίων...» βλ. περιγραφὲς ἐκδόσεων τοῦ βιβλίου στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ., στοῦ Legrand, *BH*, 18ος αἰ., τ. 2, σ. 1 ἀρ. 563 (Γλυκῆς, Βεν. 1761), 142 ἀρ. 747 (Θεοδοσίου, Βεν. 1771) κ.ά.

4. Γιὰ ἐκδόσεις του ἐπὶ τουρκοκρατίας βλ. στοῦ Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, σ. 61-62, 78-79, 80, 101, 144, 157.

5. Βλ. π.χ. περιγραφή τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. στοῦ Legrand, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 23 ἀρ. 602 (Βόρτολις, Βενετία 1764), 206 - 207 ἀρ. 829 (Σάρος, Βεν. 1775), 304-305 ἀρ. 958 (Γλυκῆς, Βεν. 1779) κ.ά.

6. Γιὰ διάφορες ἐκδόσεις τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ λαϊκοῦ ἀναγνώσματος βλ. στοῦ Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 49-50, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, 68-69, 144. Βλ. καὶ τὴν πρόσφατη κριτικὴ ἐκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν David Holton, *Αἰτήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου*, Θεσσαλονίκη 1974.

7. Προφανῶς ἐννοεῖται τὸ «Βιβλίον καλούμενον Ἐκλογαὶ περιέχον τὸν ἀκάθιστον Ὑμνον καὶ ἄλλας τινὰς Ἀκολουθίας καὶ Εὐχὰς ἀναγκαίας...»: Legrand, *ὁ.π.*, τ. 1, σ. 228-229 ἀρ. 195 (Γλυκῆς, Βεν. 1730). Πρβλ. καὶ Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 147 καὶ σημ. 38.

8. «Βίος τοῦ φύσει εὐφρεστάτου μυθοποιοῦ Αἰσώπου τοῦ Φρυγίου...»: Legrand, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 201-202 ἀρ. 821 (Βόρτολις, Βεν. 1775). Γιὰ ἄλλες, λαθάνουσες, ἐκδόσεις μέσα στὸν 18ον αἰ. βλ. Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 219.

9. Ὑπολογίζονται σὲ 7 οἱ γνωστὲς καὶ ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις τῆς Βοσκοπούλας κατὰ τὸν 18ον αἰ., ἐνῶ οἱ λαθάνουσες πρέπει νὰ εἶναι ἀκόμη περισσότερες: Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 203-204. Πρόσφατη ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου βλ. στοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου (ἐπιμέλεια), *Μπλεργαδῆς. Ἀπόκοπος, Ἡ Βοσκοπούλα*, Ἀθήνα 1979 (ἔκδ. Ἐρμῆς), σ. 43-91 (ὅπου καὶ γιὰ τίς προγενέστερες ἐκδόσεις καὶ τὴ διάδοσή τους).

10. «Γαδᾶρου, Λύκου καὶ Ἀλωποῦς Διήγησις ὠραιοτάτη...»: Legrand, *ὁ.π.*, τ. 1, σ. 506 ἀρ. 544 (Βόρτολις, Βεν. 1760). Πρβλ. διαπίστωση γιὰ βιβλιογραφικὸ κενὸ τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς στοῦ Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 145 σημ. 22.

11. Βλ. περιγραφή του στοῦ Legrand, *ὁ.π.*, τ. 2, σ. 112 ἀρ. 716 (Θεοδοσίου, Βεν. 1770) ἢ σ. 298 ἀρ. 947 (Βόρτολις, Βεν. 1779). Γιὰ ἀβιβλιογράφητες ἢ λαθάνουσες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου βλ. Ἡλιοῦ, *ὁ.π.*, σ. 145 καὶ σημ. 21. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ βιβλίου στὸν 18ον αἰ. βλ. Asdrachas, «Faits économiques», *ὁ.π.*, σ. 614-615.

Γεωργητάριο¹, Γλυζούνης (ή γνωστή ἀριθμητική ή λογαριαστική)², Διδασκαλία Χριστιανική³, Ἑβδομαδευχάριο⁴, Εἰρμολόγιο⁵, Ἐξομολογητάριο⁶, Εὐχολόγιο τὸ Μέγα⁷, Θεωρίαι χριστιανικαί⁸, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ⁹, Ἱστορία τοῦ Μορέως¹⁰, Ἱστορία τοῦ Σταυράκη¹¹, Καλοκαιρινή¹², Ἱερά Κατήχησις¹³, Κυριακοδρόμιον¹⁴, Λαυσαϊκόν¹⁵, Λόγοι ψυχωφελεῖς¹⁶, Λό-

1. «Βιβλίον ὀνομαζόμενον Γεωργητάριον, σὺν Θεῷ Ἁγίῳ περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν καὶ συλλογὴ τινῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου . . . » : περιγραφή στοῦ Legrand, *δ.π.*, τ. 1, σ. 45-46 ἀρ. 38 (Γλυκῆς, Βεν. 1706).

2. Γιά διάφορες ἐκδόσεις του βλ. στοῦ Ἡλίου, *δ.π.*, σ. 82-83, 94 (ἐδῶ ἡ διαπίσωση ὅτι ἡ Λογαριαστικὴ τοῦ Γλυζούνη τυπώθηκε 19 φορές τουλάχιστο ἐπὶ τουρκοκρατίας), 144, 189, 218 (ἀριθμοῦνται 8 ἐκδόσεις μέσα στὸν 18ον αἰ.).

3. Βλ. π.χ. περιγραφή δύο ἐκδόσεων τοῦ 1779 (Βεν., Γλυκῆς καὶ Βόρτολις) στοῦ Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 301-302 ἀρ. 954 καὶ 955.

4. «Βιβλίον καλούμενον Ἑβδομαδευχάριον. Προσευχαὶ διὰ κάθε ἡμέραν εἰς γλώσσαν κοινήν . . . » : Legrand, *δ.π.*, τ. 1, σ. 34 ἀρ. 26 (Γλυκῆς, Βεν. 1704), 164 ἀρ. 132 (Σάρος, Βεν. 1720).

5. Ἡλίου, *δ.π.*, σ. 103-104 (γιά ἐκδόσεις τοῦ 17ου αἰ.), 116, 125-126, 147, 177 (ἐδῶ ἡ διαπίσωση γιά 13 γνωστὲς ἐκδόσεις Εἰρμολογιῶν κατὰ τὸν 18ον αἰ.).

6. Περιγραφή ἐκδόσεως Γλυκῆ (Βεν. 1673) βλ. στοῦ Legrand, *BH*, 17ος αἰ., τ. 2, σ. 299-300 ἀρ. 515.

7. Ἡλίου, *δ.π.*, σ. 65 (γιά ἐκδόσεις τοῦ 16ου αἰ.), 104 (ἐκδόσεις τοῦ 17ου αἰ.), 147, 157 (γιά 24 τουλάχιστο ἐκδόσεις τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου μέσα στὸν 18ον αἰ.).

8. Βιβλιογραφία καὶ ἐκδόσεις τὸν 17ον-18ον αἰ. στοῦ Ἡλίου, σ. 127-129.

9. Συγκεντρωμένες τίς διάφορες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου, ἀπὸ τὸν 17ον ὡς τὸν 19ον αἰ., βλ. στοῦ W. F. Bakker, «Οἱ παλιές ἐκδόσεις τῆς Ἐυσείας τοῦ Ἀβραάμ», *Ὁ Ἐρανιστῆς* 15 (1979) 36-38.

10. «Ἱστορία περὶ τῆς συμφορᾶς καὶ σκλαβιᾶς τοῦ Μορέως . . . παρὰ Μάνθου Ἰωάννου . . . » : Legrand, *BH*, 18ος αἰ., τ. 2, σ. 306-307 ἀρ. 961 (Γλυκῆς, Βεν. 1779). Πρβλ. καὶ λίγο προγενέστερη ἐκδοση, πάλι τοῦ Γλυκῆ, στὰ 1768 (Veloudis, *δ.π.*, σ. 100 ἀρ. 227).

11. «Ἱστορία διὰ στίχων ἀπλῶν περιλαμβάνουσα τὸν βίον καὶ τὰς πράξεις πάσας τοῦ Μεγάλου Ἀρχοντος καὶ Σπαθαρίου τῆν ἀξίαν Σταυράκη . . . » (Βεν. 1767, χ. ὄνομα ἐκδότῃ) : Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 66 ἀρ. 662. Ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου στοῦ Børje Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Uppsala 1962, σ. 643-644 (ἐδῶ καὶ ἡ διαπίσωση ὅτι ἔχομε 6 τουλάχιστο ἐπανεκδόσεις τοῦ ἔργου μέσα στὸν 18ον καὶ 19ον αἰ.).

12. « . . . ἐν ἧ εἰσι γεγραμμένοι μερικοὶ βίοι ἁγίων τινῶν, οἱ ὠραιότεροι τοῦ Καλοκαιρίου . . . » : Ἡλίου, *δ.π.*, σ. 119-120, ὅπου καὶ διαπιστώσεις γιά τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδόσεων ἐπὶ τουρκοκρατίας.

13. «Ἱερά Κατήχησις, ἧτοι ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας καὶ ἐξέτασις τῶν χειροτονουμένων . . . παρὰ Νικολάου Βούλγαρι . . . » : Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 36 ἀρ. 624 (Βόρτολις, Βεν. 1765), σ. 100-101 ἀρ. 708 (Θεοδοσίου, Βεν. 1769).

14. «Κυριακοδρόμιον, ἧγουν Διδαχαὶ καὶ Ὁμιλίαι εἰς τὰς Κυριακὰς ἁπλῶν τοῦ . . . » : Ἡλίου, *δ.π.*, σ. 99-100 (ἐκδόσεις 17ου αἰ.), 148, 162, 173.

15. «Λαυσαϊκόν, ἧτοι βιβλος περιέχουσα διηγήσεις ἀσκητικὰς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν . . . » : Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 23-24 ἀρ. 603 (Βόρτολις, Βεν. 1764), 227-228 ἀρ. 862 (Γλυκῆς, Βεν. 1776).-Ἡλίου, *δ.π.*, σ. 302 ἀρ. 239.

16. «Λόγοι ψυχωφελεῖς εἰς τὸ σωτήριον πάθος καὶ εἰς τὴν ἐνδοξὸν ἀνάστασιν . . .

γοι πανηγυρικοί εἰς τὴν πανύμνητον Θεοτόκον¹, Μαργαρίται Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου², Ἀνδραγαθείες Μιχαὴλ Βοεβόδα³, Οἱ κδ' Οἴκοι τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου⁴, Πεντηκοστάριο⁵, Προσκυνητᾶριο τῆς Ἱερουσαλήμ⁶, Τετραβάγγελο (καὶ στὰ 1783)⁷, Τριώδιο⁸, Τυπικὸν⁹, Ψαλτήρι ἐξηγητὸν¹⁰,

παρὰ Ἀθανασίου Βαρούχα . . . : Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 36 - 37 ἀρ. 625 (Βόρτολις Βεν. 1765), 308-309 ἀρ. 964 (Γλυκῆς, Βεν. 1779) κ.ά.

1. Legrand, *δ.π.*, σ. 172 ἀρ. 787 (Βεν. 1773, χ. ὄν. ἐκδότη), σ. 228 ἀρ. 863 (Βεν. 1776, χ. ὄν. ἐκδότη, ἐδῶ μὲ τὸν τίτλο : Λόγοι πνευματικοὶ εἰς αἶνον τῆς Θεομήτορος). Καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας : Ἀπόστολος Λάζαρος ἢ Λάζαρης, ἀπὸ τῆ Λευκάδα.

2. «Μαργαρίται, ἦτοι λόγοι διάφοροι τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου . . .» βλ. περιγραφή ἐκδόσεων στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. στοῦ Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 25-26 ἀρ. 605 (Βόρτολις, Βεν. 1764), 197 ἀρ. 812 (Γλυκῆς, Βεν. 1774), 280-281 ἀρ. 921 (Βόρτολις, Βεν. 1778).

3. «Ἀνδραγαθείαις . . . Μιχαὴλ Βοεβόδα, ἔτι δὲ καὶ τὰ ὅσα ἐσυνέβησαν εἰς τὴν Οὐγκροβλαχίαν . . .» : Legrand, *δ.π.*, σ. 70-71 ἀρ. 672 (Γλυκῆς, Βεν. 1768).

4. «Οἱ κδ' οἴκοι τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας . . . εἰς τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀπλὴν γλῶσσαν παρὰ Μελετίου . . . Καλλονᾶ . . .» βλ. περιγραφή στοῦ Legrand, *BH*, 17ος αἰ., τ.3, Paris 1895, σ. 40 ἀρ. 665 (Σάρος, Βεν. 1695). Γιὰ προγενέστερες ἢ μεταγενέστερες, ἀβιβλιογράφητες ἢ λαθάνουσες, ἐκδόσεις τοῦ ἔργου βλ. Ἡλιοῦ, *δ.π.*, σ. 150 καὶ σημ. 70. Γιὰ ἔκδοση τοῦ 1779 βλ. στοῦ Veloudis, *δ.π.*, σ. 103 ἀρ. 336.

5. Ἀναφέρονται 44 γνωστὰς ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου ἐπὶ τουρκοκρατίας : Ἡλιοῦ, *δ.π.*, σ. 115.

6. Περιγραφή τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1749 (Βιέννη) βλ. στοῦ Legrand, *BH*, 18ος αἰ., τ. 1, σ. 370-371 ἀρ. 376. Γιὰ ἄλλη ἔκδοση, λαθάνουσα, βλ. Ἡλιοῦ, σ. 151, 321 (τοῦ 1690).

7. Στὴν παραγγελία τοῦ 1780 δὲν σημειώνεται ἂν πρόκειται γιὰ μεγάλο ἢ μικρὸ (ἐγκόλπιο) σχῆμα τοῦ Τετραβάγγελου βλ. γιὰ διάφορες ἐκδόσεις τοῦ 18ου αἰ. στοῦ Ἡλιοῦ, σ. 153, 169, 249. Στὴν παραγγελία τοῦ 1783 (Ἑγγρ. III) τὸ αἴτημα προσδιορίζεται γιὰ τετραβάγγελο μετὰ τῆς προσθήκης καὶ ρητῆ τῆς παλαιᾶς. Σὲ ἐκδόσεις τῶν Εὐαγγελίων τοῦ 18ου αἰ. βρῆκα πράγματι τὴν «προσθήκη» : «Ἰὰ τέσσερα θεῖα καὶ ἱερὰ Εὐαγγέλια, νῦν τρίτον εἰς χαρακτῆρα μέγαν ἐκδοθέντα . . . μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τῶν Εἰκονογραφιῶν ἐν ἀρχῇ τοῦ Εὐαγγελίου ἐκάστου Εὐαγγελιστοῦ . . .» (Legrand, *δ.π.*, τ. 1, σ. 489 ἀρ. 523 : Βόρτολις, Βεν. 1758· βλ. καὶ Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 30 ἀρ. 612 : Θεοδοσίου, Βεν. 1764) ἢ «Τὰ τέσσερα . . . προστεθείσης ἐν τῷ τέλει καὶ τῆς Ἱερᾶς Ἀποκαλύψεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τῶν Εἰκονογραφιῶν . . .» (Βόρτολις, Βεν. 1766 : Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 58 ἀρ. 653, 128 ἀρ. 733 [: Γλυκῆς, Βεν. 1770], 290 ἀρ. 937 [: Γλυκῆς, Βεν. 1778]). Γιὰ τὰ συμπεριλαμβανόμενα Ρητὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ κάποια διευκρίνιση.

8. Κυκλοφόρησαν 56 (γνωστὰς ὡς τώρα) ἐκδόσεις τοῦ Τριωδίου ἐπὶ τουρκοκρατίας : Ἡλιοῦ, *δ.π.*, σ. 131, ὅπου βιβλιογραφία καὶ γιὰ τίς ἐκδόσεις τοῦ 18ου αἰ.

9. Γιὰ ἐκδόσεις τοῦ Τυπικοῦ βλ. Ἡλιοῦ, *δ.π.*, σ. 120 - 121.

10. «Τὸ ψυχρωσώτηριον Ψαλτήριον . . . ἐξηγηθὲν παρὰ . . . καὶ μεταγλωττισθὲν παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός, ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν κοινὴν ἡμετέραν Διάλεκτον . . .» : Legrand, *BH*, 17ος αἰ., τ. 3, σ. 60 ἀρ. 683 (Σάρος, Βεν. 1698)· πρβλ.

Ψαλτήρι μεγάλο¹, Ὁρολόγιο μεγάλο², Ἐξάβιβλος τοῦ Κωνστ. Ἀρμενόπουλου (καὶ στὰ 1783)³.

Οἱ παραγγελίες τοῦ 1783 (ἔγγρ. III), ὅσες δὲν συμπίπτουν μὲ τοῦ 1780 : Ἀλφαβητάριο (ἢ Παιδαγωγία)⁴, Φυλλάδα Σπανοῦ⁵,

καὶ «Νέα ἐξήγησις τοῦ ψυχοσωτήρος Ψαλτηρίου» (Βαρβόνος, Βεν. 1705) : Legrand, *BH*, 18ος αἰ., τ. 1, σ. 41 ἀρ. 35. Βλ. ἐπίσης Ἡλιοῦ, *δ.π.*, σ. 154.

1. Ὑπανίσσεται τὶς ἐκδόσεις σὲ 4^ο. Βλ. π.χ. ἐκδοση Γλυκῆ, Βεν. 1769 (Legrand, *BH*, 18ος αἰ., τ. 2, σ. 111 ἀρ. 713), ἢ τοῦ Βρέιτικοφ, Λευψία 1761 (αὐτόθι, σ. 7 ἀρ. 573), ἢ τοῦ Βόρτολι, Βεν. 1755 (Legrand, *δ.π.*, τ. 1, σ. 450 - 451 ἀρ. 474) κ.ἄ.

2. Ἰσως καὶ ἐδῶ ὑπανίσσεται ἐκδοση σὲ 4^ο (σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ κανονικοῦ σχήματος ποῦ ὁ ἴδιος ἔμπορος ζήτησε πιὸ πάνω, στὴν ἴδια φατούρα). Βλ. π.χ. τέτοια ἐκδοση στὰ 1778, Θεοδοσίου (Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 295-296 ἀρ. 943), στὰ 1777, Θεοδοσίου (αὐτόθι, σ. 252-253 ἀρ. 901), στὰ 1775, Θεοδοσίου (αὐτόθι, σ. 215 ἀρ. 843), στὰ 1769, Θεοδοσίου (αὐτόθι, σ. 111 ἀρ. 714) κ.ἄ. Ὁφείλω ἐξ ἄλλου νὰ παρατηρήσω ὅτι ὁ ἔμπορος ἐπανέρχεται δύο φορὲς γιὰ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ τῶν Μεγάλων Ὁρολογίων (ἔγγρ. II, στίχ. 8 καὶ 57). Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐπανάληψη νὰ ὀφείλεται σὲ λάθος. Στους συνολικούς ὡστόσο ἀριθμούς δὲν κάνω τὴ σχετικὴ ἀφαίρεση, μιὰ ποῦ καθετὶ μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς.

3. Στὴν παραγγελία τοῦ 1780 ἀναφέρεται ἀπλά Ἀρμενόπουλος. Ἐννοεῖται βέβαια ἡ γνωστὴ ἐκδοση τῆς Ἐξαβίβλου (βλ. τὴν πλησιέστερη χρονικὰ πρὸς τὴν παραγγελία ἐκδοση τοῦ Γλυκῆ στὰ 1766 : Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 55 ἀρ. 649). Στὴν παραγγελία τοῦ 1783 διευκρινίζεται, ἡ Ἐξάβιβλος νὰ εἶναι «μετὰ τῆς αὐξήσεως καὶ ἀποστολικούς κανόνας». Νομίζω ὅτι ὁ ἀγοραστὴς θέλει τὴ νέα ἐκδοση τῆς Ἐξαβίβλου «... τὰ νῦν αὐξηθεῖσα μετὰ τινῶν ἀποστολικῶν, συνοδικῶν τε καὶ πατερικῶν Κανόνων τῶν ἐν χρήσει καὶ πλέον ὠφελήμων εἰς τὸ αὐτὸ κοινὸν ἡμέτερον ἰδίωμα μεταφρασθέντων...» : Θεοδοσίου, Βεν. 1777 (Legrand, *δ.π.*, σ. 240 ἀρ. 884). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἴδιος ἀγοραστὴς ἐπιθυμεῖ καὶ τὴν ἄλλη, τὴν κοινὴ (χωρὶς τὴν αὐξήση), ἐκδοση τοῦ Ἀρμενόπουλου. Γιὰ τὶς νεοελληνικὲς μεταφράσεις καὶ ἐκδόσεις τῆς Ἐξαβίβλου, ἀπὸ τὸν 15ον αἰ. καὶ ἔπειτα, βλ. Κωνσταντῖνου Γ. Πιτσάκη (ἐπιμέλεια), *Κωνσταντῖνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Ἀθῆνα 1971, σ. οα' - οθ', ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

4. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ γνωστὸ σχολικὸ ἔγχειρίδιο (Ἐξάβιβλιον ἤτοι Νέα Παιδαγωγία) ποῦ γνώρισε μεγάλο ἀριθμὸ ἐκδόσεων καὶ τραβηγμάτων ἐπὶ τουρκοκρατίας : βλ. Ἡλιοῦ, *δ.π.*, σ. 93, 151, 249. Πρβλ., ὡς πρὸς τοὺς τίτλους, Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 11 ἀρ. 582 (Βόρτολις, Βεν. 1762), 199 ἀρ. 816 (Γλυκῆς, Βεν. 1774 : Χρήσιμος Παιδαγωγία), ἀλλὰ καὶ κατὰ διαφορτικὸ στὴ σ. 145 ἀρ. 750 : Τὸ μέγα Ἀλφαβητάριον (Βιέννη 1771). Βλ. ἐπίσης ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα στοῦ Φιλίππου Η. Ἡλιοῦ, «Σημειώσεις γιὰ τὰ τραπεζήματα» τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰ.», *Ἑλληνικά* 28 (1975) 131 - 133.

5. «Βιβλίον ὀνομαζόμενον Σπανός» (Σάρος, Βεν. 1700)· περιγραφή στοῦ Legrand, *BH*, 17ος αἰ., τ. 3, σ. 79 ἀρ. 694. Ἀξιολόγηση τοῦ περιεχομένου του καὶ μνεῖα ἐκδόσεων του στὴ Βενετία βλ. στοῦ Κηὸς, *L'histoire*, σ. 148-149. Πρόσφατη ἐκδοση τοῦ κειμένου, μὲ ἐξαντλητικὴ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ γλωσσάριο βλ. στοῦ Hans Eideneier, *Spanos. Eine byzantinische Satire in der Form einer Parodie. Einleitung, kritischer Text, Kommentar und Glossar*, Berlin-New York 1977 (στὶς σσ. 60-70 ἀναγραφή τῶν προγενεστέρων ἐκδόσεων).

Κατάνυξις ὠφέλιμος . . . ποίημα Μαρίνου Τζάνε . . . Μπουνιαλῆ¹, Καλεντάρι (Ἡμερολόγιο) τοῦ 1784².

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παραπάνω καταγραφή, τὰ εἶδη τῶν βιβλίων, ποὺ ζητοῦνται, ἀνέρχονται σὲ 61³. Τὰ 55 προορίζονταν γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Πρέβεζας· 10 εἶδη, ἐξ ἄλλου, θὰ προωθοῦνταν γιὰ τὸ Μεσολόγγι⁴. Μὲ κάποια συμβατικότητα, ὡς πρὸς τὸ ξεχώρισμά τους, μπορούμε νὰ διακρίνομε, κατὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ χρήση, τὰ 61 εἶδη βιβλίων στίς κατηγορίες ποὺ ἀκολουθοῦν.

1. Ἐκδοση Σάρου, Βεν. 1710· βλ. περιγραφή στοῦ Legrand, *BH*, 18ος αἰ., τ. 1, σ. 94 ἀρ. 68.

2. Ἡ συγκεκριμένη ἔκδοση δὲν μοῦ εἶναι γνωστή. Γιὰ τὴν ποικιλία τῶν ἐκδόσεων τῶν ἐτήσιων ἡμερολογίων καὶ τῆ σημασία τους, ἀπὸ τὸ β' μισό τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἔπειτα, βλ. τίς ἀξιόλογες διαπιστώσεις τοῦ Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, σ. 210-217.

3. Ὁ ἀριθμὸς προκύπτει ἀπὸ τοὺς 59 τίτλους, ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὸ πάνω, καὶ τίς 2 Διακρίσεις, τῆ μία γιὰ τὸ Τετραβάγγελο («μετὰ τῆς προσθήκης») καὶ τὴν ἄλλη γιὰ τὸν Ἄρμενόπουλο («μετὰ τῆς αὐξήσεως»).

4. Πρόκειται γιὰ τὰ 4 βιβλία ποὺ σημειώθηκαν προηγουμένως χωριστὰ καὶ τὰ 6 ποὺ ἀναφέρθηκαν μαζὶ μετὰ τὴν παραγγελία τοῦ 1780, δηλ. Ὀικτῶνχος, Γραμματικὴ Λασιάρως, Ἀπόστολος, Τετραβάγγελο «μετὰ τῆς προσθήκης», Ἄρμενόπουλος (κοινός), Ἄρμενόπουλος «μετὰ τῆς αὐξήσεως».

Α. Λειτουργικά¹

α/α	Τίτλος (μὲ ἀλφαβητική σειρά) ²	Παραγγελθέντα ἀντίτυπα ³
1.	Ἀκολουθία Ἁγ. Σπυρίδωνος	6
2.	Ἀνθολόγιο	4
3.	Γεωργητάριο	6
4.	Ἑβδομαδευχάριο ⁴	20
5.	Εἰρημολόγιο	6
6.	Ἐκλογή τῆς Θεοτόκου (= Βιβλίον Καλούμενον Ἐκλογαί)	6
7.	Ἐξομολογητάριο	6
8.	Εὐαγγέλιο μεγάλο	4
9.	Εὐχολόγιο (κανονικὸ)	12
10.	Εὐχολόγιο Μέγα	4
11.	Ἱερὰ Κατήχησις	6
12.	Μηναῖα	2 ⁵
13.	Παρακλητική	4
14.	Πεντηκοστάριο	4
15.	Σύνοψη	50
16.	Τετραβάγγελο (κοινὸ)	4

1. Δὲν συμπεριλαμβάνω σ' αὐτὰ τὴν Ὀκτώηχο, τὸ Ψαλτήρι (τὸ κοινὸ) καὶ τὸν Ἀπόστολο, ἀφοῦ πῶς πολὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ διδασκτικούς σκοποὺς· τὰ δύο πρῶτα γιὰ τοὺς ἀρχάριους, τὸ τρίτο γιὰ τοὺς προχωρημένους μαθητές· βλ. τίς παρατηρήσεις καὶ τίς μαρτυρίες γιὰ τὸ «τράβηγμα» τῶν διδασκτικῶν αὐτῶν ἐγχειριδίων ἐπὶ τουρκοκρατίας τοῦ Ἁλίου, «Σημειώσεις γιὰ τὰ τράβηγματα», ὁ.π., σ. 111 - 115. Θὰ μπορούσε πάντως ἓνα 10% τῶν ἀντιτύπων τῶν τριῶν αὐτῶν βιβλίων νὰ θεωρηθεῖ ὅτι προορίζεται γιὰ χρῆση καθαρὰ ἐκκλησιαστικὴ (λειτουργικὴ)· πρβλ. Vranoussis, *L'hellénisme postbyzantin et l'Europe*, σ. 38-39. Γιὰ τὴ θέση ἐξ ἄλλου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὸ λειτουργικὸ βιβλίον τῆς Ὁρθόδοξης κατὰ τὸν 18ον αἰ. βλ. τοῦ Olivier Raquez, «La Congrégation pour la Correction des Livres de l'Église Orientale (1719 - 1862)», στὸ συλλογικὸ ἔργο *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum*, τ. 2, Rom-Freiburg-Wien 1973, σ. 520-526.

2. Ἀκολουθῶ τὴ δημῶδη γραφὴ — διορθωμένη — τῶν ἐγγράφων (II καὶ III). Σὲ μερικὲς περιπτώσεις προσθέτω κάποια διευκρινιστικὴ λέξη τὸν τίτλο. Νομίζω πῶς δὲν χρειάζονται περισσότερα μετὰ τὴν ἀνάλυση πού προηγήθηκε.

3. Κατὰ τὴν παραγγελία, βασικά, τοῦ 1780. Μνημονεύεται σὲ παρένθεση, ὅπου χρειάζεται, ἡ παραγγελία τοῦ 1783.

4. Θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ καὶ στὰ Ψυχωφελῆ ἢ Ἠθικοθρησκευτικά, μιά πού περιέχει προσευχὲς αἰεὶ γλῶσσαν κοινήν».

5. Ὁ ἀριθμὸς αὐτός, μετὰ τὴν ἐπεξήγηση πού δόθηκε (ἔγγρ. II, στ. 9), πρέπει νὰ θεωρηθεῖ συμβατικός. Δηλ. ἔχομε δύο πλήρεις σειρὲς Μηναιῶν: ἀπὸ 1 γιὰ κάθε μῆνα = $12 \times 2 = 24$ τεμάχια.

17. Τετραβάγγελο «μετὰ τῆς προσθήκης»	1 (παρ.1783)
18. Τριώδιο	4
19. Τυπικὸ	2
20. Ψαλτήρι μεγάλο (σὲ 4 ^ο)	2
21. Ὁρολόγιο (κοινὸ)	30
22. Ὁρολόγιο μεγάλο	12
	<hr/>
	195

B. Ἠθικὰ-Ψυχωφελῆ

23. Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία	12
24. Διδαχὲς Μηνιάτη	4
25. Ἐκλόγιο	4
26. Θεωρίες χριστιανικῆς	20
27. Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ	4
28. Καλοκαιρινή	12
29. Κατάνυξις ὠφέλιμος, ποίημα Μαρ. Τζάνε Μπουνα- λῆ	5 (παρ. 1783)
30. Κυριακοδρόμιο	12
31. Λαυσαϊκὸ	8
32. Λόγοι πανηγυρικοὶ ἢ πνευματικοὶ εἰς τὴν Θεοτόκον	6
33. Λόγοι ψυχωφελεῖς	20
34. Μαργαρίται Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου	4
35. Νέος Παράδεισος	4
36. Οἱ κ'δ' Οἴκοι τῆς Μαρίας . . . παρὰ Μελ. Καλλονῆ	50
37. Προσκυνητάριο τῆς Ἱερουσαλήμ	12
38. Ψαλτήρι ἐξηγητὸ	2
	<hr/>
	179

Γ. Λαϊκῆς Λογοτεχνίας καὶ Παιδείας

39. Ἀνδραγαθεῖς Μιχαὴλ Βοεβόδα	10
40. Βίος Αἰσώπου	6
41. Γαδάρου, Λύκου καὶ Ἀλαποῦς διήγησις	6
42. Ἡ Βοσκοπούλα ἢ Εὐμορφῆ	6
43. Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ	12
44. Ἱστορία τοῦ Μορέως	15
45. Ἱστορία τοῦ Σταυράκη	15
46. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν	6
47. Σπανοῦ Φυλλάδα	5 (παρ.1783)
48. Χρονογράφος	4
49. Χρονογράφος πολιτικὸς	4
	<hr/>
	89

Δ. Σχολικά-Ἐκπαιδευτικά

50. Ἀλφάβητα διὰ τὰ παιδιὰ (Ἀλφαβητάριο ἢ Παιδαγωγία)	50 (παρ. 1783)
51. Ἀπόστολος	16 (οἱ 4 τῆς παρ. 1783)
52. Γραμματικὴ Κωνστ. Λασκάρεως	16 (οἱ 4 τῆς παρ. 1783)
53. Διδασκαλία χριστιανικῆ	50
54. Ὀκτώηχος	600 (οἱ 200 τῆς παρ. 1783)
55. Ψαλτῆρι	200
	<hr/>
	932

Ε. Ἐμπορικῆς καὶ γεωργοοικονομικῆς χρήσεως

56. Γεωπονικὸ	6
57. Γλυζούνης (ἀριθμητικὴ ἢ λογαριαστικὴ)	6
58. Ἐπιστολάριο	8
	<hr/>
	20

ΣΤ. Διάφορα

59. Ἀρμενόπουλος (Ἐξάβιβλος)	3 (οἱ 2 τῆς παρ. 1783)
60. Ἀρμενόπουλος (Ἐξάβιβλος «μετὰ τῆς αὐξήσεως»)	1 (παρ. 1783)
61. Καλεντάρι τοῦ 1784	2 (παρ. 1783)
	<hr/>
	6

Συνολικὰ βλέπομε νὰ ζητοῦνται ἀπὸ τὴ Βενετία 1421 ἀντίτυπα βιβλίων (1147 στὰ 1780+274 στὰ 1783). Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἔχει, νομίζω, κάποια σημασία, ἂν συγκριθεῖ μὲ τὰ 1635 ἀντίτυπα γιὰ 40 εἶδη βιβλίων (παραγγ. τοῦ 1680), ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ τῆς γνωστῆς ἐτήσιας ἐμποροπανήγυρης στὸ Μοσχολοῦρι (20.6.) καὶ στὸ Ζητούνι (12.2.)¹ ἢ μὲ τὰ 1252 ἀντίτυπα γιὰ 26 εἶδη (παραγγ. 1681) ποὺ προβλέπονταν γιὰ τοὺς ἀγοραστῆς τῆς ἐμποροπανήγυρης στὴν Ἐλασσόνα (6.8.)² ἢ μὲ τὰ 2953 ἀντίτυπα 38 διαφορετικῶν βιβλίων ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ παραγγελίες μιᾶς εἰκοσαετίας (1711-1731)³.

Ἡ συνεκτίμηση τῶν στοιχείων αὐτῶν ἐπιβάλλει τὴν παρατήρηση ὅτι τὰ

1. Βλ. τὸ σχετικὸ ἔγγραφο τοῦ Veloudis, *Das griechische ...*, σ. 137 ἀρ. 8 (τῆς 25.11.1680). Βλ. καὶ Vranoussis, *ὁ.π.*, σ. 36-39.

2. Τὸ ἔγγραφο τοῦ Veloudis, *ὁ.π.*, σ. 139-140 ἀρ. 10 (τῆς 4.5.1681).

3. Βλ. τίς συγκεντρωτικὲς μαρτυρίες στῆς Λιάτα, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου», *ὁ.π.*, σ. 25-26.

1147 ἀντίτυπα τοῦ 1780 δὲν πρόκειται νὰ «ριχτοῦν» σὲ κάποιο ἐπιτυχημένο «παζάρι» ἢ σὲ περίφημο πανηγύρι¹. Προορίζονταν γιὰ ἀγοραστικὸ-ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς ἡπειρωτικῆς περιοχῆς τῆς Πρέβεζας καὶ τοῦ κοντινοῦ Ἰόνιου χώρου (τῆς Κέρκυρας καὶ πῶς πολὺ τῆς Λευκάδας). Δὲν φαίνεται ἐπίσης νὰ εἶχε ἐτήσιο χαρακτῆρα ἡ ἀγορὰ καὶ προώθηση τῶν παραπάνω ἀντιτύπων, τῶν ὁποίων τὴν ἀξία δὲν γνωρίζομε μὲ ἀκρίβεια (πρβλ. λίγο πῶς κάτω). Ἡ μικρὴ ἐξ ἄλλου παραγγελία τοῦ 1783 μᾶλλον ἀπέβλεπε στὴν κάλυψη ἐφήμερων ζητήσεων καὶ σχολικῶν ἀκόμη ἀναγκῶν τοῦ Μεσολογγίου ἢ τῶν γύρω χωριῶν.

Τέλος, ἀξιίζει νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα, μὲ ἑκατοστιαῖα ποσοστὰ ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν 1421 ἀντιτύπων, τὴν ἀπορροφητικὴν τῶν βιβλίων, σύμφωνα μὲ τίς κατηγορίες, στίς ὁποῖες τὰ διακρίναμε πῶς πάνω. Ἔτσι, πρῶτα τὰ σχολικὰ καλύπτουν τὸ 65,58%, ἀκολουθοῦν τὰ λειτουργικὰ μὲ 13,72%, καὶ ἔρχονται ἔπειτα τὰ ἠθικὰ-ψυχωφελῆ μὲ 12, 59%, τὰ λαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ παιδείας μὲ 6,26%, τὰ ἐμπορικῆς καὶ γεωργοοικονομικῆς χρήσεως μὲ 1,40%, τὰ διάφορα μὲ 0,42%².

δ. Ἡ ἐμπορικὴ πρακτικὴ

Ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀγοραστὴς καὶ μικρέμπορος τοῦ 1780 Δημ. Τζερκιστιάνος ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία, τὸ ἐμπόρευμά του νὰ ψωνισθεῖ «ἀπὸ τὴ στάμπα τοῦ Θεοδοσίου» (ἔγγρ. II, στ. 1-2), γιὰτι εἶχε μάθει ὅτι ὁ Θεοδοσίου πούλα μὲ 28% ἔκπτωση καὶ μὲ εὐκολία πληρωμῆς (respiro) μέσα σὲ 14 μῆνες (ἔγγρ. I, στ. 11-12). Γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς παραγγελίας του ὁμοῦς ἀπευθύνεται σὲ «μεσάζοντα», στὸν χονδρέμπορο τῆς Κέρκυρας Νικόλαο Πασχάλη. Αὐτός, ἀφοῦ διαβεβαίωσε τὸν Τζερκιστιάνο ὅτι ἡ ἀγορὰ τοῦ ἐμπορεύματος γίνεται μὲ 25% ἔκπτωση, χωρὶς νὰ προσδιορίζει χρονικὸ ὄριο πληρωμῆς, προτίμησε νὰ κάμει τὴν παραγγελία σὲ ἄλλον ἐκδότη-βιβλιοπώλη, τὸν Μιχαὴλ Γλυκῆ (ἔγγρ. I, στ. 12-13). Ἄς διευκρινισθεῖ ἀμέσως ἐδῶ ὅτι τὸ τυπογραφεῖο τόσο τοῦ Θεοδοσίου³, ὅσο καὶ τοῦ Γλυκῆ, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων γενικὰ τῆς Βενετίας⁴, λειτουργοῦσαν καὶ ὡς βιβλιοπωλεῖα, τὰ ὁποῖα διέ-

1. Δὲν συναντῶ κανένα τέτοιο πανηγύρι σὲ σύγχρονο μὲ τὴν ἐποχὴ πῖνακα τῶν ἐμποροπανηγύρεων βλ. π.χ. τὸ ἡμερολόγιο τοῦ 1782: Ἡλιοῦ, *Προσθήκες* σ. 208.

2. Πρβλ. στατιστικὲς διαπιστώσεις γιὰ τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, τὴ Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τὰ λαϊκὰ ἀναγνώσματα, τὰ θρησκευτικὰ ἔργα, τίς φυλλάδες, τὰ βιβλία πρακτικῆς χρήσεως, μὲ βάση ἀποσπασματικὲς ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες τοῦ 18ου αἰ., στοῦ Asdrachas, «Faits économiques», δ.π., σ. 614 - 620.

3. Γεωργίου Σ. Πλουμίδη, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Ἀθῆναι 1969, σ. 72 - 74.

4. Veloudis, *Das griechische ...*, σ. 74.

θεταν, πέρα από τις δικές τους, όποισδήποτε έκδόσεις, σύμφωνα με τη ζήτηση¹. Ἄλλά ἡ προτίμηση τοῦ Πασχάλη γιὰ τὸν Γλυκῆ δὲν έκδηλώνεται χωρὶς κέρδος ὑπὲρ τοῦ πρώτου. Αὐτὸς δηλ. ἐνδιαφέρεται νὰ ἐξασφαλίσει στὸν Γλυκῆ ἕναν ἀγοραστὴ βιβλίων ἀξίας, κάθε χρόνο, 300 τσεκινίων². Ὡς ὑπεύθυνος τῆς ἀγορᾶς καὶ «κύριος πληρωτῆς» (principal pagador) θὰ εἶναι ὁ Πασχάλης. Γιὰ τὴ μεσολάβησή του ὁμως, ὡς ἐγγύηση, ζητᾶ ἀπὸ τὸν Γλυκῆ 2%.

Ἡ ἀγοραπωλησία καὶ τὸ κέρδος τοῦ μεσάζοντα φαίνονται πολὺ πιὸ καθαρὰ σὲ ἕνα ἄλλο ἔγγραφο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πασχάλη (Κέρκυρα, 22.1.1780, ἔ.π.) πρὸς τὸν κουνιάδο του στὴ Βενετία Παῦλο Φίλη. Ἐδῶ ὁ ἀποστολέας ἐπιζητεῖ, με τὴν ἐνεργὸ παρέμβαση τοῦ Παύλου, 28 % ἔκπτωση ἀπὸ τὸν τιμοκατάλογο³ τῶν βιβλίων τοῦ Γλυκῆ καὶ ἐπιπλέον 2% γιὰ τὴν προμήθεια καὶ τὴν ἐγγύησή του, σύνολο 30%. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Πασχάλης

1. Ἄλλωστε καὶ στὶς δύο παραγγελίες πού ἐξετάσαμε, τὰ ἀναφερόμενα βιβλία εἶναι έκδόσεις ὄχι μόνο τοῦ Θεοδοσίου καὶ τοῦ Γλυκῆ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων έκδοτικῶν οἰκῶν τῆς Βενετίας ἢ καὶ τῆς Βιέννης. Ὡστόσο ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Γλυκῆς, καὶ ὡς έκδότης καὶ ὡς βιβλιοπώλης, διέθετε τὰ βιβλία, μέσα στὸν 18ον αἰ., σὲ ὑψηλότερες τιμές ἀπὸ τοὺς ἄλλους (Λιάτα, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου», σ. 23, 35). Ὅπως ἀφήνει νὰ νοηθεῖ τὸ ἔγγραφο μας (I), ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Θεοδοσίου καὶ στὸν Γλυκῆ κυμαινόταν, ὡς πρὸς τὴν ἔκπτωση, γύρω στὸ 3 %, δηλ. ὁ πρῶτος, πιὸ φτηνός, πουλοῦσε μὲ 28 % μεῖον καὶ μὲ ἀπόδοση λογαριασμοῦ σὲ 14 μῆνες, ἐνῶ ὁ δεύτερος μὲ 25 %.

2. Δὲν μνημονεύεται ἡ ἀξία καθενὸς παραγγελλλόμενου βιβλίου, οὔτε στὰ 1780 οὔτε στὰ 1783. Ἡ παράλειψη εἶναι αὐτονόητη, γιατί οἱ παραγγελίες γίνονταν μὲ βάση τοὺς τιμοκαταλόγους βιβλίων πού χρησιμοποιούνταν εὐρύτατα (πρβλ. πιὸ κάτω). Τὸ συνολικὸ πάντως ποσὸ τῶν 300 τσεκινίων, πού ἀνταποκρίνεται στὰ 1147 ἀντίτυπα, πρέπει νὰ ἦταν ὑψηλὸ καὶ «ἐλκυστικὸ» γιὰ ἕναν έκδότη - βιβλιοπώλη. Ὁ τρόπος, με τὸν ὁποῖο τονίζει τὸ παραπάνω ποσὸ ὁ Πασχάλης στὸν Γλυκῆ, εἶναι ἐντυπωσιακός (ἔγγρ. I, στ. 9-10). Ἀμφιβάλλω ὁμως ἀν συνεχίσθηκε σὲ ἐτήσια βάση ὁ «τζίρος» τῶν 300 τσεκινίων γιὰ βιβλία, γιατί, ὅπως εἶδαμε, ὁ παραγγελιοδότης Δ. Τζερκιστιάνος ἀπὸ τὸ 1781 βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πασχάλη γιὰ ἄλλες δουλειές. Ὡς πρὸς τὴν ἀξία τοῦ νομίσματος, μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφθεῖ τοὺς παρακάτω συσχετισμούς. Τὸ βενετικὸ χρυσὸ τσεκίνι, συνήθους βάρους, ἰσοδυναμοῦσε στὰ 1780 μὲ 48 λίρες (βλ. τὴν tariffa τῆς 18.9.1780 στοῦ Κωνστ. Γ. Μαχαίρα, *Ἡ Λευκὰς ἐπὶ Ἐνετοκρατίας 1684-1797*, Ἀθῆναι 1951, σ. 153). Εἶδαμε ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ προῖκα τοῦ Ν. Πασχάλη στὰ 1778, τὴν ὁποία ἔλαβε ἀπὸ ἐπιτυχημένη ἐμπορικὴ οἰκογένεια (τοὺς Φίληδες), ἀνερχόταν σὲ 450 τσεκίνια. Τὸ πιὸ ἀκριβὸ βιβλίον στὰ 1713 (χωρὶς μεγάλη διακύμανση στὴν τιμὴ ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ.) ἦταν τὰ 12 Μηναιὰ : 133 λίρες (= 2,77 τσεκ.)· βλ. Λιάτα, ὅ.π., σ. 33. Τὰ 300 τσεκίνια λοιπὸν ἦταν ἕνα ἀρκετὰ ὑπολογισμὸ ποσὸ χρημάτων.

3. Εἶναι γνωστοὶ οἱ ἐντυποι κατάλογοι, σὲ ἰδιαιτέρο τεῦχος, τῶν έκδόσεων Σάρου (1720), Γλυκῆ (1798), Θεοδοσίου (1799, 1812), καθὼς καὶ ὅσοι τυπώνονται στὸ τέλος διαφόρων έκδόσεων (17 συνολικὰ ἀπὸ τὸ 1730 ὡς τὸ 1796)· βλ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, σ. 143-155. - Πλουμίδη, ὅ.π., σ. 77. Γνωρίζομε ἐξ ἄλλου τιμοκατάλογο βιβλιοπωλείου (σὲ τιμές μᾶλλον τοῦ Γλυκῆ), τοῦ ἔτους 1713 : Λιάτα, ὅ.π., σ. 28-34. Μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ταυτίσω - προφανῶς λαθάνουν - τοὺς τιμοκαταλόγους πού χρησιμοποιοῦν ὁ Πασχάλης

ἀποβλέπει σὲ κέρδος 5 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν βιβλίων¹ πού θὰ ἀγοράσει ὁ Τζερκιστιάνος, ἐφόσον αὐτὸς πείσθηκε γιὰ μιὰ ἔκπτωση μόνου τοῦ 25 % (καὶ ὄχι 28 %, ὅπως θὰ ἤθελε). Ὁ «μεσάζων» δηλ. ἔμπορος ἀγοράζει μὲ 30% ἔκπτωση καὶ μεταπουλᾷ μὲ 25% μεῖον. Ἡ διαφορὰ βέβαια, τὸ 5%, εἶναι ὄλη εἰς βάρος τοῦ ἐκδότη-βιβλιοπώλη, ἀλλὰ καὶ ὁ μικρέμπορος χάνει ἓνα 3% (28-25), πού θὰ τὸ κέρδιζε ἂν προέβαινε σὲ ἀπευθείας παραγγελία. Ἡ ἐμπορικὴ λοιπὸν αὐτῆ συναλλαγὴ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ ὡς ἐξῆς : μικρέμπορος (25% ἔκπτωση, ἀπώλεια κέρδους 3%) → μεσάζων χονδρέμπορος (κέρδος 3%+2%) → ἐκδότης-βιβλιοπώλης (ἀπώλεια κέρδους 2% τουλάχιστο).

Δὲν μοῦ εἶναι γνωστές, τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ἄλλες τέτοιου εἴδους ἀγοραπωλησίαι. Ἄν σκεφθοῦμε πάντως τὴ σημερινὴ πρακτικὴ, παρατηροῦμε ὅτι δὲν ἀπέχομε καὶ τόσο ἀπὸ τὸ 1780. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ βιβλιοπώλης σήμερα ἐξασφαλίζει μιὰ ἔκπτωση 25%-30% ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ἐκδότη-διαθέτη². Τὸ βιβλιοπωλικὸ δηλ. κέρδος δὲν βλέπω νὰ ἔχει ἀλλάξει. Καὶ ὁ βιβλιοπώλης πάλι, ὅταν μεταπουλᾷ τὸ βιβλίον, μπορεῖ νὰ κάνει ἔκπτωση πού κυμαίνεται μεταξύ 5% ὡς 15%. Πρόκειται γιὰ μιὰ διαπίστωση, νομίζω, ἐνδιαφέρουσα ὡς πρὸς τὴ σταθερότητα ἢ τὴ μὴ μεταβλητὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἐμπορίαν τοῦ βιβλίου.

Ἡ παραγγελία ἐξ ἄλλου τοῦ 1783 ἐπιβεβαιώνει λίγο πολὺ γνωστὰς καταστάσεις. Ὁ παραγγελιοδότης τοῦ Μεσολογγίου, πλοιοκλήτης μᾶλλον-προγενέστερα πιθανῶς καὶ πλοίαρχος³ - φαίνεται νὰ ἔχει κατάστημα, ὅπως θὰ

(βλ. ἐπὶ μ. σημ.) καὶ ὁ Ραζῆς (ἔγγρ. III). Ἐναδημοσίευση τυπωμένων τιμοκαταλόγων βλ. στοῦ Γ. Πλουμίδου, *Πρόλογοι καὶ κατάλογοι τυπογραφειῶν Βενετίας καὶ Βιέννης (1668-1876)*, Ἀθῆνα 1978, σ. 5-6, 41-54, 58-59, 66, 67-69, 97-137.

1. Ἀξίζει νὰ παραθεσῶ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ γράμματος τοῦ Πασχάλη, γιὰτὶ δείχνει πῶς γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση, τὴν ἴδια ἡμέρα, ὁ ἔμπορος διαφορετικὰ γράφει στὸν Γλυκὴ καὶ μὲ ἄλλα λόγια διεκδικεῖ τὸ κέρδος του μέσῳ τοῦ κουνιάδου του: A.S.V., Consolato Russo a Venezia, b. 3, χ. ἀρ. φ. «*Amatissimo Cugnato... O scritto al signor Michiel Glichi di spedirmi certa libreria per un negozio che voglio fare, ma gli o detto che serve per un tal Demetrio Cerchistiano. Questo è persona che voglio tore in mia botega, ma doppo la Fiera. Questo giovine deve partire verso Pasqua per Prevesa. Onde, gli voglio dare questi libri per fare qualche barato; siché avevo scritto al signor Glichi condizionatamente per il prezzo di rilasciarmi dal catalogo il 28 per cento, e due di mia proviggione per la garanzia. Così su questo prezzo melli spedisca, altrimenti sospenda. Onde, voi nel consegnargli le lettere che vi occlusi per il medemo, vederete se è proclivo a questo prezzo, e se vedete che lo può fare bene, altrimenti facilitate voi l' interesse, perché li spedisca. Già questo, certi libri che mi a vendutto a me l' anno seorso, mi rilasciò 25 per cento. Onde procura canargliene li altri cinque, e fate voi tutto quello potete, ma che siano spediti...*».

2. Φυσικὰ δὲν ἀναφέρομαι σὲ εἰδικὰς ἐκπτώσεις, 50 % καὶ περισσότερο, ἀπὸ τὸν ἢ ἐπιτοίσεις βιβλίων.

3. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Ζωσιμᾶ (Λιβόρνο, 12.9.1783) — τῆς ὁποίας παραθέσαμε πρὸ πάντων ἀπόσπασμα (σ. 150 σημ. 1) — ὁ Ραζῆς μᾶλλον δὲν κυβερνᾷ τὸ καράβι του ὁ ἴδιος. Φαίνεται νὰ ἔχει ἀφήσει τὴ θάλασσα καὶ ἀσχολεῖται μὲ δουλειὰ τῆς στεριάς.

λέγαμε σήμερα, ψιλικών. Τὰ εἶδη ποῦ θέλει ἀπὸ τῆ Βενετία ἀπαρτίζουσαν ἓνα μακροσκελὴ κατάλογο: χτένια, εἰδικὸ χαρτὶ γιὰ γράψιμο (τοῦ «Ριάλτου»), καννάβι («ἀπὸ τὸ κοντὸ παστρικό»), ματογιάλια μὲ θῆκες καὶ χωρὶς θῆκες, ἀρμενοβελόνες, ξυράφια, κουτάλια, δαχτυλῆθρες, καντήλια «μὲ οὐρές», φανούς «διὰ μοναστήρια», κασέλες μὲ τζάμια «παστρικά», διάφορα γυαλικά, κανάτες γιὰ ρακὶ κ.ἄ. Γιὰ νὰ ἀποδώσει καλύτερα τὸ παραγγελλόμενον εἶδος, μερικὲς φορές τὸ ζωγραφίζει¹. Ἀνάμεσα λοιπὸν στὸ πλῆθος τῶν μικροεμπορευμάτων συναντοῦμε, ὅπως συνέβαινε συχνὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ², καὶ τὰ βιβλία ποῦ ἤδη ἀναφέραμε (ἔγγρ. III). Αὐτὰ πάντως φαίνονται κάπως ἐξειδικευμένα (γιὰ σχολικὴ καὶ λειτουργικὴ χρῆση ἢ γιὰ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης). Δὲν ἀποκλείεται ὁ λιανικὸς ἀγοραστὴς νὰ προϋπάρχει καὶ νὰ σπεύδει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν προτίμησή του ὁ μικρέμπορος τοῦ Μεσολογγίου.

Καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ 1783, ὅπως ἐπισημάναμε, μεσολαβεῖ ὁ χονδρέμπορος (ὁ Θ. Ζωσιμᾶς) ποῦ ἀπὸ τὸ Λιβόρνο στέλλει στὴ Βενετία, στὸν συνεργαζόμενο ἔμπορο καὶ δικό του ἄνθρωπο, τὴ φατούρα τοῦ Μεσολογγίτη. Δὲν γνωρίζω πόσο ἐκτιμᾶται ἡ μεσολάβησι αὐτή. Ὡστόσο εἶναι ἀξιωμακτικὸν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ μικρέμπορος σπεύδει νὰ τονίσει (ἔγγρ. III) πὼς ἡ ἀγορὰ τῶν βιβλίων θὰ γίνῃ μὲ βάση τὸν ὑπάρχοντα τιμοκατάλογο («ὁποῦ κρατοῦμεν») καὶ τὴ συννηθισμένη καὶ ὑποχρεωτικὴ, θὰ ἔλεγα, ἑκατοστιαία ἔκπτωσι ἐπὶ τῆς ἀναγραφόμενης τιμῆς.

Ἄλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ παραγγελιοδότη καλύπτει μίαν ἀκόμη σημαντικὴ λεπτομέρεια: τὸν τρόπο ἀποστολῆς τῶν βιβλίων ἀπὸ τῆ Βενετία στὴν Κέρκυρα ἢ στὴν Πρέβεζα³ καὶ στὸ Μεσολόγγι. Ἀπὸ ἄλλες πηγές γνωρίζομε ὅτι τὰ βιβλία συσκευάζονταν μέσα σὲ ξύλινα κιβώτια⁴. Στὰ 1780 αὐτὸς ὁ τρόπος μᾶλλον ὑποδεικνύεται: τὰ 1147 ἀντίτυπα νὰ τοποθετηθοῦν, χωρὶς καμιὰ ἐπιλογή, μέσα σὲ δύο κάσες, μὲ χωριστὸ τιμολόγιο γιὰ καθεμίαν, στὸ ὄνομα τοῦ μεσάζοντα χονδρέμπορου (ἔγγρ. I, στ. 21-22). Στὰ 1783 διατυπώνεται ἰδιαίτερη ἐπιθυμία: τὰ ἐμπορεύματα—ὄχι μόνον τὰ βιβλία—νὰ στοιβαχθοῦν σὲ βαρέλι φτιαγμένο ἀπὸ ξύλο ἐλάτης, γιὰτὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ πουληθεῖ καὶ νὰ πιάσει τὰ λεφτά του· οἱ κοινὲς ξύλινες κασέλες δὲν πουλιόνταν (ἔγγρ. III). Πρόκειται γιὰ μιὰ εἴδησι ποῦ μᾶς μεταφέρει τὴν πρακτικὴ ἀντιμετώπισι τῶν μικροπροβλημάτων, γιὰ τὴ ζημιὰ ἢ τὸ κέρδος, στὸν ἀγώνα τῆς καθημερινῆς ἐπιβίωσις.

1. A.S.V., ὁ.π., b.6, χ. ἀρ. φ. (πρβλ. ἔγγρ. III).

2. Βλ. π.χ. Veloudis, *Das griechische...*, σ. 72. - Λιάτα, ὁ.π., σ. 34-35.

3. Ὁ Πασχάλης, σὲ γράμμα τοῦ τῆς 20.5.1780 (A.S.V., ὁ.π., b.6· βλ. καὶ πρὸ πᾶνω, σ. 149 σημ. 5), ζητᾷ νὰ τοῦ σταλοῦν βιβλία «μέσω Πρεβέζης» (transito per Prevezza). Γιὰ τὴ σημασία τῆς Πρέβεζας ὡς κέντρου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τὸν 18ον αἰ. βλ. μεθεπόμενη σημ.

4. Βλ. Δρούλια, «Στοιχεῖα», ὁ.π., σ. 175. Πρβλ. καὶ Veloudis, ὁ.π., σ. 72.

Ἄνακεφαλαιώνοντας τὰ παραπάνω, καταλήγω στὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις :

α) Στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. δύο ἀκόμη περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (Πρέβεζα¹ - Λευκάδα ἢ Κέρκυρα καὶ Μεσολόγγι²) ἀποδεικνύονται ἱκανὲς νὰ ἀπορροφήσουν ἓνα ὄχι καὶ τόσο ἀσήμαντο ἀριθμὸ βιβλίων (1147 καὶ 274, ἀντίστοιχα).

β) Ἡ διακίνηση τοῦ ἔντυπου ἐμπορεύματος ἀπὸ τὴ Βενετία πρὸς τὶς προηγούμενες περιοχὲς γίνεται μὲ τὴν παρουσία μεσάζοντα χονδρέμπορου, πού γιὰ τὴν ὑπηρεσία του ἀποσπᾶ εἰς βάρος τοῦ ἐκδότη - βιβλιοπώλη ἓνα κέρδος 5 %. Τὸ «βιβλιοπωλικὸ» ἐξ ἄλλου κέρδος ὑπολογίζεται, ὅπως καὶ σήμερα, σὲ 25 % - 30%.

γ) Καὶ τὸ ἐμπόριο τοῦ βιβλίου, στὶς περιπτώσεις πού μᾶς ἀπασχόλησαν, βρίσκεται στὰ χέρια ἐμπροσώπων οἰκογενειῶν ἐπιφανῶν, μὲ πλούσια οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο, ὅπως ὁ Θ. Ζωσιμᾶς, ὁ Π. Φίλης, ὁ Ν. Πασχάλης. Ἡ συγγένεια πού δένει τὶς οἰκογένειες αὐτὲς εὐνοεῖ τὶς ἐμπορικὲς τους πρωτοβουλίες. Ἔτσι στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. ἱκανοὶ Ἡπειρωτὲς καὶ Ἑπτανήσιοι ἔμποροι δημιουργοῦν ἓνα δυναμικὸ κύκλο ἐργασιῶν πού ἐπιβάλλεται στοὺς μικρέμπορους τῶν Ἰόνιων νησιῶν καὶ τῆς ἀπέναντι ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς.

1. Ἡ Πρέβεζα πέρασε στὰ χέρια τῶν Βενετῶν μετὰ τὴ γνωστὴ συνθήκη τοῦ Πασάροβιτς (1718). Χάρη στὴν προνομιακὴ μεταχείριση τῆς πόλεως ἀπὸ τὴ Γαληνότητα (ἀπαλλαγὴ τελωνειακῶν εἰσφορῶν στὰ διακινούμενα ἐμπορεύματα - ἐναποθήκευση, ὅπως καὶ στὴν Κέρκυρα, μὲ 1 % μόνο δασμὸ), ἐξελίχθηκε σὲ ἐμπορικὸ κέντρο μέσα στὸν 18ον αἰ. (βλ. Σεραφεῖμ Μαξίμου, *Τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ κατὰ τὸν XVIII αἰώνα*, β' ἔκδοση, Ἀθήνα 1976, σ. 32). Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰώνα ἡ πόλη ἔφτανε τὶς 10.000 ψυχές, ἐνῶ ὁ ἐμπορικὸς της στόλος ἀπαρτιζόταν ἀπὸ 100 μικρὰ πλοία, πού τὸ καθένα μποροῦσε νὰ μεταφέρει 150 σάκκους, καὶ 10 μεγάλα, μεταφορικῆς ἱκανότητος 350.000 (κιλά ;)· βλ. Xavier Scrofani, *Voyage en Grèce... fait en 1794 et 1795*, τ. 3, Paris et Strasbourg 1801, σ. 16-18 καὶ pl. 2 (πίνακας ἐτήσιων εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν τῆς Πρέβεζας). Ὅπως γίνεται ἀντιληπτό, ἀπὸ ἓνα τόσο μικρὸ μέρος ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀπορροφηθοῦν 1147 ἀντίτυπα βιβλίων στὰ 1780. Γι' αὐτὸ ὑπολογίζω καὶ τὴ γύρω ἠπειρωτικὴ χώρα (περιοχὴ Ἄρτας), ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπέναντι Λευκάδα, ἢ ὅποια ἀριθμοῦσε 15.000 κατοίκους (ἀπογραφή τοῦ 1778 : Μαχαιρᾶ, *Ἡ Λευκάς*, σ. 146).

2. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πόλη καὶ ὁ ἀξιόλογος ἐμπορικὸς της στόλος πυρπολήθηκαν στὰ 1770 ἀπὸ τοὺς Δουλτσινιώτες Ἀλβανούς. Αἶγο ἀργότερα οἱ δραστήριοι κάτοικοι δημιουργήσαν καὶ πάλι ἱκανὸ ναυτικὸ, ὡς τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ 1804 : Σάθθα, *Εἰδήσεις τιμές*, σ. 52-53. - Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 169, 399-401, 695, 732. Ἡ μαρτυρία ἐπομένως γιὰ τὴ ζήτηση βιβλίων ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, 13 χρόνια μετὰ τὴν καταστρεπτικὴ πυρπόληση, ἀποκτᾶ κάποια ἰδιαιτερότητα.

SOMMAIRE

Témoignages sur le commerce du livre grec
(1780, 1783)

par

Zacharias N. Tsirpanlis

1. *Évaluation et signification des sources.*
2. *Publication des documents.*
3. *Les personnages.*
4. *Les livres.*
5. *La pratique commerciale.*

L' étude est fondée sur des documents inédits provenant des Archives d' État de Venise-Consulat de Russie à Venise, vv. 4-28 (1774 - 1805).